

ਕੋਰੀ ਜਾਂ ਕੋਲੀ ਜਾਤੀ ਨੇ ਵੀ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸੈਂਕੜੇ ਤਾਲਾਬ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕੋਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਅੱਜ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਵੀ ਫਿਕਰਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪਰ ਇੱਕ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਲੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਾਗੇ ਵਸਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਲੋਕ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਗਾਨ ਮੁਆਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਬਾਰਾ ਜਾਂ ਵਾਰੋ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸੱਚਮੁੱਚ ਲੌਹ-ਪੁਰਸ਼ ਸਨ ਅਗਰੀਆ। ਇਹ ਜਾਤੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਅਗਰੀਆ ਤਾਲਾਬ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਤਾਲਾਬ ਪੁੱਟਣ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰ ਕਹੀ, ਫਹੁੜਾ, ਬੇਲ, ਤਸਲੇ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਬੇਲ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੀ ਬੇਲਦਾਰ ਬਣਿਆ ਹੈ।

ਮਾਲੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ ਪਰਿਹਾਰ ਜਾਤੀ ਦਾ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਤਾਲਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਤਾਲਾਬ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ, ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕਮਲ ਦੇ ਫੁੱਲ ਤੇ ਵੇਲ-ਬੂਟੇ ਪਾਉਣ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜੇ ਕਮਾਲ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ। ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕੁੱਝ ਜ਼ਮੀਨ ਸਿਰਫ਼ ਮਾਲੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਲਈ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਚੱਲਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਉਹ ਤਾਲਾਬ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਭੀਲ, ਭਿਲਾਲੇ, ਸਹਰੀਆ, ਕੋਲ ਅੱਜ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਗੁਆ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਨ-ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਰਾਜ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੀ, ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਵਗਦੀ ਨਦੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਕਿੱਥੇ ਰੋਕਣਾ ਹੈ, ਕਿਵੇਂ ਰੋਕਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਦੂਰ ਤੱਕ ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਇਹ ਸੁਚੱਜਾ ਕੰਮ ਭੀਲ, ਤੀਰ-ਕਮਾਨ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਰਖ ਸੀ। ਦਬਾਅ ਕਿੰਨਾ ਹੈ, ਕਿੰਨੀ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਉਹ ਖੂਹ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭੇਤ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਤੀਰ ਨਾਲ ਰੇਖਾ ਖਿੱਚ ਕੇ ਹੀ ਦੱਸ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੰਮ ਮੀਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਲਵਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਮੈਗਸਾਸੇ ਇਨਾਮ ਜੇਤੂ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ 'ਤਰੁਣ ਭਾਰਤ ਸੰਘ' ਨੇ ਪਿਛਲੇ 13 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ 17,500 ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਾਲਾਬ ਬਣਾਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੂਰਾ ਪਿੰਡ ਹੀ ਤਾਲਾਬ ਬਣਾਉਣਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਔਖੀਆਂ

ਤੋਂ ਔਖੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਸਲਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਮੀਣਾ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਭੀਲ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਨ। ਨਾਇਕ, ਨਾਇਕਾ, ਚੋਲੀਵਾਲਾ ਨਾਇਕ, ਕਾਪੜੀਆ ਨਾਇਕ, ਵੱਡਾ ਨਾਇਕ, ਛੋਟਾ ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਫਿਰ ਤਲਾਵੀਆ, ਗਰਾਸੀਆ, ਸਾਰੇ ਤਾਲਾਬ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਨਾਇਕ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਕੋਂਕਣ ਵਿੱਚ, ਨਾਇਕ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਬੰਜਾਰਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੀ। ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਬਣਚਰ, ਬਿਣਚਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬਣਜਾਰੇ ਕਹਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਅੱਜ ਬੜੀ ਮਾੜੀ ਹਾਲਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਇਹ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਉੱਤੇ ਮਾਲ ਲੱਦ ਕੇ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਨਿੱਕਲਦੇ ਸਨ। ਗੰਨੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਚਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਗੁੜ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਚਾਵਲ ਲਿਆ ਕੇ ਦੂਜੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੇਚਦੇ ਸਨ।

ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਆਸਫ਼ਜ਼ਹਾਂ ਜਦੋਂ 1630 ਈ: ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਆਏ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਭੰਗੀ-ਜੰਗੀ ਨਾਂ ਦੇ ਨਾਇਕ ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਦੇ ਬਲਦਾਂ ਉੱਤੇ ਲੱਦਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਲਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੀ ਇੱਕ ਲੱਖ ਅੱਸੀ ਹਜ਼ਾਰ। ਭੰਗੀ-ਜੰਗੀ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਹਿੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ। ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਿੱਚ ਵਜ਼ੀਰ ਆਸਫ਼ਜ਼ਹਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਇੱਕ ਤਾਮਰ ਪੱਤਰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਵੇਰਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਝ ਉੱਨੀ-ਇੱਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂ ਇੰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਗਿਣਨਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲੱਖ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਕਾਰਵਾਂ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਟੋਲੀ ਦਾ ਨਾਇਕ ਲਾਖਾ (ਲੱਖੀ) ਬੰਜਾਰਾ ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸੈਂਕੜੇ ਲੋਕ ਚਲਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਦੇ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਮੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਸਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਜਾਂਦੇ, ਜੇਕਰ ਉੱਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਤਾਲਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਇਹ ਤਾਲਾਬ ਜਾਂ ਖੂਹ ਬਣਾਉਣਾ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਗਰ ਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਬਣਿਆ ਬੇਹੱਦ ਸੁੰਦਰ ਤਾਲਾਬ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਲੱਖੀ ਬੰਜਾਰੇ ਨੇ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਰਾਮਪੁਰਾ ਫੂਲ ਸਮੇਤ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਲੱਖੀ ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਏ ਖੂਹ ਅਤੇ ਤਾਲਾਬ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਤਾਲਾਬ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਲਾਖੇ ਬੰਜਾਰੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਬੇਨਾਮ ਲਾਖੇ ਬੰਜਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਬਣੇ ਨਾਮੀ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸਮਾ ਜਾਣਗੇ।

ਗੋਂਡ ਸਮਾਜ ਦਾ ਤਾਲਾਬਾਂ ਨਾਲ ਬੇਹੱਦ ਡੂੰਘਾ ਸਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਹਾ-ਕੌਸ਼ਲ ਵਿੱਚ ਗੋਂਡ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਹ ਗੁਣ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇਗਾ। ਜੱਬਲਪੁਰ ਦੇ ਕੋਲ ਕੂੜਨ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਤਾਲਾਬ ਅੱਜ ਕੋਈ 10 ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਕੰਮ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਣੀ ਦੁਰਗਾਵਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਤਾਲਾਬਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਗੋਂਡ ਨਾ ਕੇਵਲ ਖੁਦ ਤਾਲਾਬ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਤਾਲਾਬ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਰੱਜ ਕੇ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੋਂਡ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਹਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਦੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਭੰਡਾਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਭੰਡਾਰਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੇ ਤਾਲਾਬ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਵੱਡੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਵਲ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭੋਪਾਲ ਤਾਲਾਬ ਬਣਵਾਇਆ ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਨੇ ਸੀ, ਪਰ ਇਸਦੀ ਪੂਰੀ ਯੋਜਨਾ ਕਾਲੀਆ ਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਗੋਂਡ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਭੋਪਾਲ-ਹੋਸ਼ੰਗਾਬਾਦ ਘਾਟੀ ਵਿਚਕਾਰ ਵਗਣ ਵਾਲੀ ਕਾਲੀਆ ਸੋਤ ਨਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਇਸੇ ਗੋਂਡ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਓੜੀਆ, ਓੜੀ, ਓਰੀ, ਓਡ, ਔਡ, ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਥਾਂ ਬਦਲੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲਦਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਕੰਮ ਇੱਕੋ ਸੀ, ਦਿਨ-ਰਾਤ ਤਾਲਾਬ ਅਤੇ ਖੂਹ ਬਣਾਉਣੇ ; ਉਹ ਵੀ ਇੰਨੇ ਕਿ ਗਿਣੇ ਹੀ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਇਹ ਕਹਾਵਤ ਬਣੀ ਸੀ ਕਿ ਓਡ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਵੇਂ ਖੂਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦੇ ਹਨ। ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਇੱਕ-ਮਿੱਕ ਹੋਣ ਦੀ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮਿਸਾਲ ਹੋਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਖੂਹ ਦਾ ਇੱਕ ਨਾਂ ਓਡ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਠੇਠ ਗੁਜਰਾਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬੁਲੰਦ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਉੜੀਸਾ ਤੱਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਉੜੀਸਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਸੰਕਟ ਆਉਣ ਉੱਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ਨੌਂ ਲੱਖ ਓੜੀਆਂ ਦੇ ਧਾਰ ਨਗਰੀ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗਧੇ ਪਾਲਦੇ ਸਨ। ਕਿਤੇ ਇਹ ਗਧਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਢੋ ਕੇ ਸਿਰਫ਼ ਤਾਲਾਬ ਦੀਆਂ ਵੱਟਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ

ਗੋਂਡ ਸਮਾਜ ਦਾ ਤਾਲਾਬਾਂ ਨਾਲ ਬੇਹੱਦ ਡੂੰਘਾ ਸਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਹਾਕੌਸ਼ਲ ਵਿੱਚ ਗੋਂਡ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਹ ਗੁਣ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਜੱਬਲਪੁਰ ਦੇ ਕੋਲ ਕੂੜਨ ਵਲੋਂ ਬਣਾਇਆ ਤਾਲਾਬ ਅੱਜ ਕੋਈ 10 ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਕੰਮ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਣੀ ਦੁਰਗਾਵਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਤਾਲਾਬਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਤਾਂ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਤਾਲਾਬ ਵੀ। ਆਦਮੀ-ਔਰਤ ਅਕਸਰ ਇਕੱਠੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਓੜੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬੜੇ ਵਧੀਆ ਜਾਣਕਾਰ ਸਨ। ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਰੰਗ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਤਹਿ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਦਬਾਅ ਵੀ ਖੂਬ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਕਹਾਵਤ ਹੈ ਕਿ ਓਡ ਕਦੇ ਦਬ ਕੇ ਨਹੀਂ ਮਰਦੇ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੋਕ ਨਾਇਕਾ ਜਸਮਾ ਓੜਨ ਧਾਰ ਨਗਰੀ ਦੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਤਾਲਾਬ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਤੱਕ ਛੱਡਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਜਸਮਾ ਸੋਨੇ ਦੀ ਬਣੀ ਅਪਸਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਓੜੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਜੰਮੀ-ਪਲੀ ਜਸਮਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੀ ਸੰਸਾਰ ਤੱਕ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਕਹਾਣੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਜਸਮਾ ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਜਸਮਾ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਰਾਣੀ ਬਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਮਰਨਾ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ। ਰਾਜੇ ਦਾ ਨਾਂ ਤਾਂ ਮੱਧਮ ਗਿਆ, ਪਰ ਜਸਮਾ ਓੜਨ ਦਾ ਜੱਸ ਅੱਜ ਤੱਕ ਵੀ ਉੜੀਸਾ, ਗੁਜਰਾਤ, ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ, ਮਹਾਕੋਸ਼ਲ, ਮਾਲਵਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੈਂਕੜੇ ਵਰ੍ਹੇ ਬੀਤ ਗਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਫ਼ਸਲ ਕੱਟਣ ਮਗਰੋਂ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਰਾਤ ਜਸਮਾ ਓੜਣ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਨੌਟੰਕੀ ਖੇਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਵਈ ਦੀਆਂ ਸਟੇਜਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਭਾਰਤ ਭਵਨ, ਐਨ ਐਸ.ਡੀ. ਤੱਕ ਜਸਮਾ ਓੜਨ ਦੇ ਚਰਨ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਸਮਾ ਓੜਨ ਦੇ ਜੱਸ ਦਾ ਸਤ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਚਿਆ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਓੜੀਆਂ ਦਾ ਤਾਲਾਬ ਅਤੇ ਖੂਹ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਜੱਸ ਲੋਕੀ ਭੁੱਲ ਗਏ। ਜਿਹੜੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਭਟਕਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਈ ਓੜੀ ਅੱਜ ਵੀ ਇਹੋ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੰਦਰਾ ਨਹਿਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਓੜੀ ਲੱਗੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੱਸ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਉੜੀਸਾ ਵਿੱਚ ਓੜੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੋਨਪੁਰਾ ਅਤੇ ਮਹਾਪਾਤਰ ਵੀ ਤਾਲਾਬਾਂ ਅਤੇ ਖੂਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸਨ। ਇਹ ਗੰਜਾਮ, ਪੁਰੀ, ਕੋਣਾਰਕ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੱਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੋਨਪੁਰਾ ਬਾਲੰਗੀਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸੋਨਪੁਰ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਨਿੱਕਲੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਇਹ ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੱਕ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੱਲੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੱਕ। ਖਰੀਆ ਜਾਤੀ ਰਾਮਗੜ੍ਹ, ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਅਤੇ ਸਰਗੁਜਾ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਤਾਲਾਬ, ਛੋਟੇ ਬੰਨ੍ਹ ਅਤੇ ਨਹਿਰਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। 1971 ਦੀ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 23 ਹਜ਼ਾਰ ਸੀ।

ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਮੁਸਹਰ, ਬਿਹਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੁਨੀਆ, ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨੌਨੀਆ, ਦੁਸਾਧ ਅਤੇ ਕੋਲ ਜਾਤੀਆਂ ਵੀ ਤਾਲਾਬ

ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੁਸਹਰ, ਲੁਨੀਆ ਅਤੇ ਨੌਨੀਆ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਉਦੋਂ ਅੱਜ ਵਾਂਗ ਲਾਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਮੁਸਹਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਲਾਬ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਣ ਤੱਕ ਪੂਰੇ-ਪੂਰੇ ਮਿਹਨਤਾਨੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਨੌਨੀਆ ਤੇ ਲੁਨੀਆ ਦੀ ਤਾਲਾਬ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਪੂਜਾ ਤੱਕ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਪਾਰਖੀ ਮੁਸਹਰ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਚੋਹਰਮੱਲ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਆਗੂ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਸਲੇਸ (ਸ਼ੈਲੇਸ਼) ਦੁਸਾਧ ਜਾਤੀ ਦੇ ਬੜੇ ਪੂਜਣਯੋਗ ਆਗੂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੀਤ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਲੋਕ ਵੀ ਇੱਜ਼ਤ-ਮਾਣ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਦੁਸਾਧ ਜਦੋਂ ਵੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸਲੇਸ ਦੇ ਜੱਗ (ਯੱਗ) ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੂਜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਡਾਂਡੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਬੇਹੱਦ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਿਹਨਤੀ ਜਾਤੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਲਾਬ ਅਤੇ ਖੂਹ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ ਹੀ। ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕੰਮ ਦਾ ਹੱਲ ਨਾ ਲੱਭੇ ਤਾਂ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, “ਡਾਂਡੀ ਲਾ ਦਿਓ”। ਡਾਂਡੀ ਬੇਹੱਦ ਸੁੰਦਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੱਚ ਕਾਠੀ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਡੌਲ ਸਰੀਰ ਮੱਛੀਆਂ ਗਿਣਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਦੇ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਸੰਥਾਲ ਵੀ ਸੋਹਣੇ ਤਾਲਾਬ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸੰਥਾਲ ਪਰਗਨਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਮਿਟ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕਈ ਆਹਰ ਭਾਵ (ਤਾਲਾਬ) ਸੰਥਾਲਾਂ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਾਸਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੋਹਲੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨੇ ਇੰਨੇ ਬੰਨ੍ਹ ਅਤੇ ਤਾਲਾਬ ਬਣਾਏ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਅਕਾਲ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਇਲਾਕੇ ਗੋਆ ਅਤੇ ਕੋਂਕਣ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਮੀਂਹ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਹਨ, ਪਰ ਮੀਂਹ ਦਾ ਮਿੱਠਾ ਪਾਣੀ ਉੱਥੇ ਵੇਖਦੇ-ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਖਾਰੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਮਾਲ ਗਾਵੜੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਪਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਥੱਲੇ ਤੱਕ ਮੀਂਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਤਾਲਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਲ ਭਰ ਰੋਕ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਮਿੱਠਾ ਬਣ ਸਕੇ। ਇੱਥੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਰਨਾਟਕ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਕੰਨੜ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਚੀਰੇ ਨਾਂ ਦਾ ਪੱਥਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਤੇਜ਼ ਬਰਸਾਤ ਅਤੇ ਵਹਾਅ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇਸੇ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇੰਨਾ ਸੁਘੜ ਕੰਮ ਕਿਸੇ ਸੁਚਾਰੂ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜ਼ਹੀਨ ਦਿਮਾਗ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਠੀਕ ਤਾਲਮੇਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੰਨੇ ਸੋਹਣੇ ਤਾਲਾਬ ਨਾ ਤਾਂ ਬਣ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਟਿਕ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸੰਗਠਨ ਕਿੰਨੇ ਚੁਸਤ, ਦਰੁਸਤ ਸਨ, ਇਸਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੱਖਣ ਦੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਝਾਤ ਮਾਰ ਕੇ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਨੂੰ 'ਏਰੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ 'ਏਰੀ' ਸਨ। ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ 200 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਏਰੀਆਂ ਅੱਜ ਵੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ-'ਏਰੀ ਵਰਯਮ'। ਏਰੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹਰੇਕ ਕੰਮ, ਏਰੀ ਬਣਾਉਣਾ, ਉਸਦੇ ਰੱਖ-ਰਖਾਅ, ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਸੁਚਾਰੂ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਸਾਧਨ ਜੁਟਾਉਣਾ ਵੀ 'ਵਰਯਮ' ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਏਰੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਛੇ ਕਾਮੇ ਜੇਕਰ ਠੀਕ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਟਾਇਆ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਇੱਥੇ 'ਏਰੀ' ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੱਦਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਅਹੁਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨੀਰਘੰਟੀ, ਨੀਰਗੰਟੀ, ਨੀਰਆਨੀ, ਕੰਬਕਕੱਟੀ ਅਤੇ ਮਾਇਯਨ ਥੋਟੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਤਾਲਾਬ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਪਾਣੀ ਹੈ, ਕਿੰਨੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਹੋਣੀ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਵੰਡ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਨੀਰਘੰਟੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨੀਰਘੰਟੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਅਨੇਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਹਰੀਜਨ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸਰਬਉੱਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਿਸਾਨ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਵੱਡਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਨੀਰਘੰਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਨੀਰਘੰਟੀ ਵਰਗੇ ਹਰੀਜਨ ਸਨ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਪਾਲੀਵਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੀ ਸਨ। ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਜੈਸਲਮੇਰ, ਜੋਧਪੁਰ ਕੋਲ ਪੱਲੀ ਨਗਰ 'ਚ ਵਸਣ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਪੱਲੀਵਾਲ ਜਾਂ ਪਾਲੀਵਾਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮਾਰੂਥਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ 'ਖਡੀਨ' (ਜਿਹੜੇ ਸੁੱਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖੇਤੀ ਦੇ ਵੀ ਕੰਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ) ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮਾਰੂਥਲ ਦੇ ਉਸ ਵੱਡੇ ਟੁਕੜੇ ਜਿੱਥੇ ਪਾਣੀ ਵਹਿ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਉੱਤੇ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਪਾਸਿਓਂ ਵੱਟ-ਬੰਦੀ ਕਰਕੇ ਪਾਣੀ ਰੋਕ ਕੇ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਬੰਨ੍ਹ ਨੂੰ 'ਖਡੀਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਖਡੀਨ ਖੇਤ ਤਾਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਤਾਲਾਬ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਰੂਥਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੈਂਕੜੇ ਟਨ ਅਨਾਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਡੀਨਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਜੋਧਪੁਰ, ਜੈਸਲਮੇਰ, ਬਾੜਮੇਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੈਂਕੜੇ ਖਡੀਨਾਂ ਹਨ।

ਇਹ ਗੱਲ ਪਾਲੀਵਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬੰਦੇ ਦਾ ਕਾਹਦਾ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਹੋਇਆ! ਜੈਸਲਮੇਰ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੇ ਪਿੰਡ ਪਾਲੀਵਾਲਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲੋਂ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਵਿਗੜ ਗਈ। ਬੱਸ, ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਪਾਲੀਵਾਲਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਏ। ਇੱਕ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਘਰ, ਕ੍ਰੀਮਤੀ ਸਾਮਾਨ, ਸੁੰਦਰ ਖੂਹ, ਖਡੀਨਾਂ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਛੱਡ ਕੇ ਪਾਲੀਵਾਲ ਰਾਜ

ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ।

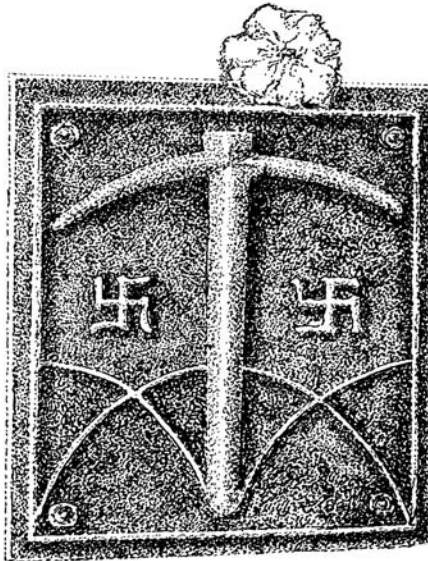
ਹੁਣ ਜੈਸਲਮੇਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਗਾਈਡ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁੰਨੇ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਘਰ ਬੜੇ ਫ਼ਖ਼ਰ ਨਾਲ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਾਲੀਵਾਲ ਉੱਥੋਂ ਨਿੱਕਲ ਕੇ ਕਿੱਥੇ-ਕਿੱਥੇ ਗਏ, ਇਸ ਦਾ ਠੀਕ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਆਗਰਾ ਅਤੇ ਜੌਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵਸੀ।

ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਚਿੱਤਪਾਵਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੀ ਤਾਲਾਬ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਦੂਜੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਨਾ ਲੱਗੀ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮਿੱਟੀ ਪੁੱਟੇ ਅਤੇ ਢੋਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰੇ। ਵਾਸੂਦੇਵ

ਚਿਤਲੇ ਨਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਪਾਵਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਕਈ ਤਾਲਾਬ, ਬਾਵੜੀਆਂ ਅਤੇ ਖੂਹ ਬਣਾਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਰਸ਼ੁਰਾਮ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸਰੋਵਰ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੀ ਮਿੱਟੀ ਪੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਦੇਵਰੁੱਖ ਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਆਏ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਦੋਂ ਵਾਸੂਦੇਵ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇਰਾ ਸਾਥ ਦੇਣਗੇ, ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਿਸਤੇਜ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣਨਗੇ। ਉਸ ਚਿੱਤਪਾਵਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਸਰਾਪ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਲੋਕ ਦੇਵਰੁੱਖ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਹਾਏ। ਚਿੱਤਪਾਵਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਖ਼ਾਸ ਪਛਾਣ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਲ ਰਹੇ ਸਨ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਸ਼ਕਰਣਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਲਾਬਾਂ ਨੇ ਹੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿਵਾਇਆ। ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੇ ਕੋਲ ਪੋਕਰਣ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਸਮੂਹ ਤਾਲਾਬ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੀਰਥ ਪੁਸ਼ਕਰ ਦਾ ਤਾਲਾਬ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਰੇਤੇ ਵਾਲੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਇੱਕ ਕਰ ਕੇ ਬੇਹੱਦ ਸੁੰਦਰ ਤਾਲਾਬ ਬਣਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਭਰਿਆ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੁਸ਼ਕਰਣਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ 'ਕੁਦਾਲ' (ਗੈਂਤੀ) ਰੂਪੀ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਰਾਮ-ਨਾਮ ਖੁਦਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਰਾਮ-ਨਾਮ ਦੀ ਚੱਦਰ ਲਪੇਟਣ ਵਾਲੇ ਛੱਤੀਸਗੜ ਦੇ ਰਾਮਨਾਮੀ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਜਾਣਕਾਰ ਸਨ।

ਨਾਇਕਾਂ ਦੇ ਸੇਵ ਵੀ ਪੁਸ਼ਕਰਯੋਗ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ

ਰਾਮਨਾਮੀ : ਮਿੱਟੀ
ਦਾ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ
ਰਾਮਨਾਮ ਹੈ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਕੰਮ ਰਾਮ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਸੀ। ਰਾਏਪੁਰ, ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਅਤੇ ਰਾਏਗੜ੍ਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਇਹ ਲੋਕ ਪੂਰੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮ-ਘੁੰਮ ਕੇ ਤਾਲਾਬ ਪੁੱਟਦੇ ਰਹੇ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਸ ਘੁੰਮਕੜਪੁਣੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਣਜਾਰਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕੀ ਅੱਜ ਵੀ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਲਾਬ ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਮਨਾਮੀ ਹਿੰਦੂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅੰਤਿਮ ਸਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਾਉਂਦੇ ਸਗੋਂ ਦਫਨਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਰਾਮ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ, ਤਾਲਾਬ ਦਾ, ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਜੀਵਨ ਭਰ ਦੀ ਥਕਾਵਟ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਆਰਾਮ ਲਈ ਹੋਰ ਕਿਹੜੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ?

ਅੱਜ ਇਹ ਸਭ ਨਾਮ ਬੇਨਾਮ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਇਹ ਨਾਮ-ਮਾਲਾ, ਗਜ਼ਧਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਮਨਾਮੀ ਤੱਕ ਦੀ ਨਾਮ-ਮਾਲਾ ਅਧੂਰੀ ਹੀ ਹੈ। ਸਭ ਥਾਂ ਤਾਲਾਬ ਬਣਦੇ ਸਨ, ਸਭਨੀਂ ਥਾਈਂ ਤਾਲਾਬ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਸਨ।

ਸੈਂਕੜੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤਾਲਾਬ ਖਲਾਅ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਅੱਜ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਸ਼੍ਰਾਵ ਦੇ ਆਗਰ

ਤਾਲਾਬ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਡੂੰਘਾ ਟੋਆ ਹੈ ।

ਪਰ ਤਾਲਾਬ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਖੁਰਾਂ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਟੋਆ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੀਂਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਭਰ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਅਤੇ ਬੜੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਵੱਡੇ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਤਾਲਾਬ ਤਾਂ ਭਲਾ ਬਣਦਾ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਉਹਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਦਾ ਵੀ ਸਬੂਤ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚੋਂ ਵੀ ਇਹ ਨਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਿਰਦੇ ਗਏ ਹਨ।

ਬੱਦਲ ਉੱਠੇ, ਗਰਜੇ ਤੇ ਪਾਣੀ ਜਿੱਥੇ ਡਿੱਗੇ, ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਪਾਣੀ ਇਕੱਠਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ-ਆਗੌਰਨਾ ਭਾਵ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਸ਼ਬਦ ਆਗੌਰ। ਆਗੌਰ ਤਾਲਾਬ ਦਾ ਇੱਕ ਉਹ ਅੰਗ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪਾਣੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ 'ਢਲਾਨ' ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਵਰ੍ਹਿਆ ਪਾਣੀ ਇੱਕ ਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਇੱਕ ਨਾਂ ਪਰਨਾਲਾ (ਪਨਚਾਲ) ਵੀ ਹੈ। ਆਗੌਰ ਨੂੰ ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੈਨੂ, ਪੌਰਾ ਜਾਂ ਪੈਨ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਲਈ ਹੁਣ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਨਾਂ ਚੱਲ ਪਿਆ ਹੈ-ਜਲਾਗਮ ਖੇਤਰ। ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ 'ਕੈਚਮੈਂਟ' ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਨੁਵਾਦੀ, ਬਨਾਵਟੀ ਤੇ ਇੱਕ ਹੱਦ ਤੱਕ ਗਲਤ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਜਲਾਗਮ ਦਾ ਸਹੀ ਅਰਥ ਵਰਖਾ ਦੀ ਰੁੱਤ ਹੈ।

ਆਗੌਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਜਿੱਥੇ ਆ ਕੇ ਭਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਲਾਬ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ। ਉਹ ਹੈ ਆਗਰ। ਤਾਲਾਬ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਕੁੱਲ ਜੋੜ ਹੈ। ਆਗਰ ਮਤਲਬ

ਘਰ, ਖਜ਼ਾਨਾ। ਤਾਲਾਬ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ ਆਗਰ, ਜਿੱਥੇ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਆ ਕੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਤਾਲਾਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਪਰਿਵਰਨ ਦੀਆਂ ਬਸਾਂ ਦੇ ਡਿਪੂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਗਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਗਰ ਨਾਂ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਆਗਰ ਨਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪਿੰਡ ਵੀ ਕਈ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ।

ਆਗੌਰ ਅਤੇ ਆਗਰ ਸਾਗਰ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਹਿੱਸੇ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਘਸਦੇ-ਘਸਦੇ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਰਲ ਹੁੰਦੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਠੇਠ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਗੌਰ ਕਿਤੇ ਆਵ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਪਾਯਤਨ, ਮਤਲਬ ਜਿੱਥੇ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਪੈਰ ਪਸਰੇ ਹੋਣ। ਆਯਤਨ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹਿੱਸਾ ਸੁੰਗੜ ਜਾਏ, ਭਾਵ ਆਗਰ ਬਣ ਜਾਏ। ਇਸਨੂੰ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਭਰਾਓ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਹ ਪਰਿਵਾਹ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਗਰ ਵਿੱਚ ਆਗੌਰ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਆਗਰ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਚਕਾਰ ਖੂਹ ਵੀ ਪੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਰੋਤ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਤਾਲਾਬ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਬੋਗਲੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਬੋਗਲੀ ਵਾਲੇ ਸੈਂਕੜੇ ਤਾਲਾਬ ਹਨ। ਬੋਗਲੀ ਦਾ ਇੱਕ ਨਾਂ ਚੂਹਰ ਵੀ ਹੈ।

ਪਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਆਗਰ ਦੀ, ਕ੍ਰੀਮਤੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਾਲ (ਵੱਟ)। ਪਾਲ ਸ਼ਬਦ ਪਾਲਕ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੁੱਝ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਾਰ ਹੈ। ਨਦੀ ਦੇ ਪਾਰ ਵਾਂਗ ਕਿਨਾਰੇ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ। ਪਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਆਰ ਵੀ ਹੈ, ਆਰ-ਪਾਰ ਅਤੇ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਇਸ ਪਾਰ ਤੋਂ ਉਸ ਪਾਰ ਨੂੰ ਆਰ-ਪਾਰ ਜਾਂ ਪਾਰ-ਆਰ ਦੀ ਥਾਂ ਪਾਰਾਵਾਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਪਾਰਾਵਾਰ ਸ਼ਬਦ ਤਾਲਾਬ ਜਾਂ ਪਾਣੀ 'ਚੋਂ ਨਿੱਕਲ ਕੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦੱਸਣ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਪਾਣੀ ਦੇ ਆਨੰਦ ਦਾ ਪਾਰਾਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪਾਰ ਜਾਂ ਪਾਲ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਰਖਵਾਲੇ ਦੀ ਵੀ ਰਖਵਾਲੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਗੌਰ ਤੋਂ ਆਗਰ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਭਰਨ ਵਾਲਾ ਪਾਣੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਪਾਰ ਕਰ ਲਵੇ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਵਹਾਅ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਵੇਖਦੇ ਹੀ ਵੇਖਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦੇਵੇ। ਤਾਲਾਬ ਨੂੰ ਟੁੱਟਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਅਫ਼ਰਾ। ਆਗਰ ਤਾਂ ਹੋਇਆ ਤਾਲਾਬ ਦਾ ਢਿੱਡ, ਅਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਹੱਦ ਤੱਕ ਭਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਲਾਬ ਦਾ ਸਾਲ ਭਰ ਤੱਕ ਕੋਈ ਅਰਥ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਹੱਦ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਪਾਲ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ। ਢਿੱਡ ਪੂਰਾ ਭਰ ਗਿਆ, ਆਫ਼ਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ

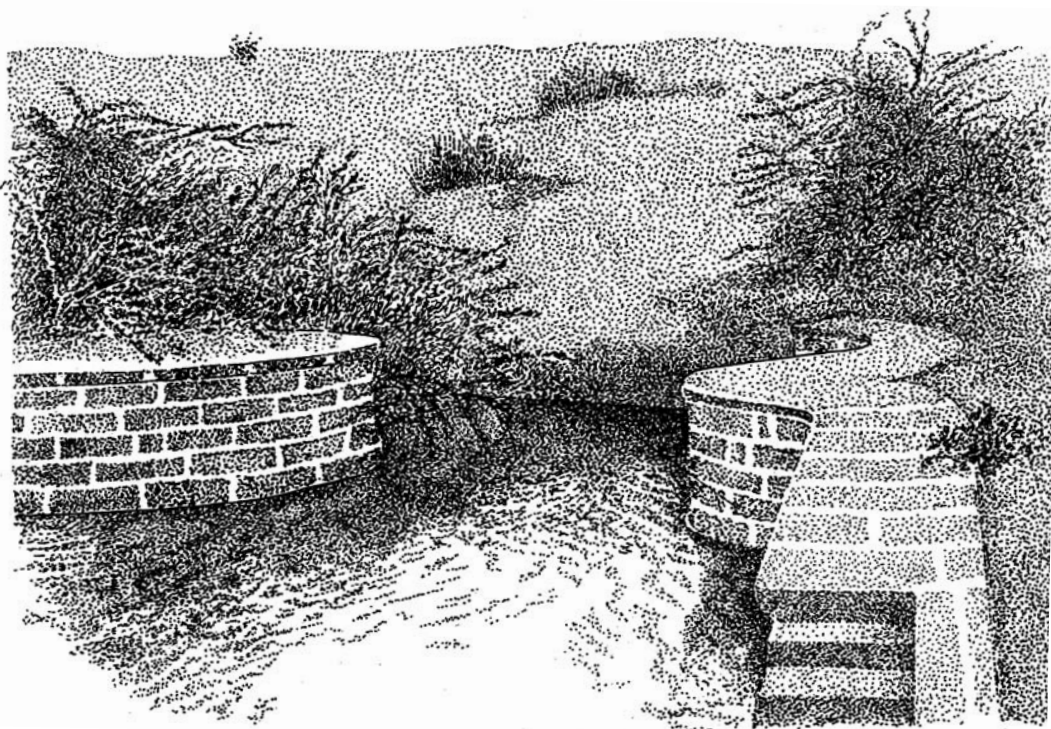
ਕੰਮ ਅਫ਼ਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਢਿੱਡ ਨੂੰ ਫਟਣ ਤੋਂ, ਤਾਲਾਬ ਦੀ ਪਾਲ ਨੂੰ ਟੁੱਟਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ।

57
ਅੱਜ ਵੀ ਖਰੇ ਹਨ
ਤਾਲਾਬ

ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਕਈ ਨਾਂ ਹਨ। ਅਫ਼ਰਾ ਕਿਤੇ ਅਪਰਾ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਬਰਾ, ਓਬਰਾ ਵੀ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਬਚਣ-ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਅਰਥ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹਨ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਭ ਨਾਂ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਚੰਗੀ ਬਰਸਾਤ ਹੋਵੇ ਤੇ ਤਾਲਾਬ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਅਪਰਾ ਦੇ ਉੱਪਰੋਂ ਲੰਘਣ ਲੱਗ ਪਵੇ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਅਪਰਾ ਚੱਲਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਚਾਦਰ ਚੱਲਣਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਛਲਕਾ ਭਾਵ ਉਛਾਲਾ-ਪਾਲ ਨੂੰ ਤੋੜੇ ਬਿਨਾਂ ਜਿੱਥੋਂ ਪਾਣੀ ਉੱਛਲ ਕੇ ਲੰਘ ਜਾਵੇ।

ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ ਨਿਕਾਸ ਜਾਂ ਨਿਕਾਸੀ ਵੀ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ੁੱਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ ਸ਼ਬਦ ਨੇਸ਼ਟਾ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਥਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਜੈਸਲਮੇਰ, ਬੀਕਾਨੇਰ, ਜੋਧਪੁਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਥਾਂ, ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨੇਸ਼ਟਾ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਸਰਹੱਦ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸਿੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੀ ਨਾਂ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਕਾਲੰਗਲ ਹੈ ਤੇ ਬੁੰਦੇਲਖੰਡ ਵਿੱਚ ਬਗਰਨ ਭਾਵ ਜਿੱਥੋਂ ਤਾਲਾਬ ਦਾ ਵਾਧੂ ਪਾਣੀ ਬਾਹਰ ਨਿੱਕਲ ਜਾਵੇ।

ਸ਼ਿਵਸਾਗਰ ਦੀ
ਕਲਾਤਮਕ ਨੇਸ਼ਟਾ

ਨੇਸ਼ਟਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਛੋਟਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ; ਪਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ। ਨਵੀਂ ਪਾਲ ਪਾਣੀ ਪੀਵੇਗੀ, ਕੁੱਝ ਧਸੇਗੀ ਤਾਹੀਓਂ ਤਾਲਾਬ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਾਣੀ ਰੋਕਣ ਦਾ ਲਾਲਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਬਰਸਾਤ ਨਾਲ ਤਾਲਾਬ ਪੱਕਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਨਿਕਾਸੀ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੋਰ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਤਾਲਾਬ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਾਣੀ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ਨੇਸ਼ਟਾ) ਨਿਕਾਸੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕੱਚੀ ਵੱਟ ਦਾ ਘੱਟ ਉੱਚਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਪਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਜ਼ੋਰ ਝੱਲਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਮਤਲਬ ਪੱਥਰ ਚੂਨੇ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੇਸ਼ਟਾ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਅਰਧ-ਗੋਲੇ ਦੀ ਗੋਲਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਣੀ ਦਾ ਵੇਗ ਉਸ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਟੁੱਟ ਸਕੇ। ਇਸ ਗੋਲਾਈ ਵਾਲੇ ਅੰਗ ਦਾ ਨਾਂ ਨਾਕਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਅੰਗ ਤਾਲਾਬ ਦੀ ਥਾਂ ਬੰਨ੍ਹ 'ਤੇ ਬਣੇ, ਭਾਵ ਛੋਟੇ ਨਦੀ-ਨਾਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ ਛੋਟੇ ਬੰਨ੍ਹ ਉੱਤੇ ਬਣੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਓੜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੱਥੇ ਵਰਗੇ ਆਕਾਰ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਪੱਖਾ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਨੇਸ਼ਟਾ ਉੱਝ ਤਾਂ ਤਾਲਾਬ ਦਾ ਤਕਨੀਕੀ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਤਕਨੀਕੀ ਹਿੱਸਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਕਲਾ-ਪੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਛੋਹ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਕਲਾ ਦੇ ਨਿਪੁੰਨ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਕੰਮ ਸਹਿਜ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਜੋਧਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਫ਼ਲੌਦੀ, ਉੱਥੇ ਸ਼ਿਵ ਸਾਗਰ ਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਤਾਲਾਬ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਘਾਟ ਲਾਲ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਘਾਟ ਸਿੱਧੀ ਰੇਖਾ ਵਿੱਚ ਚੱਲਦਾ-ਚੱਲਦਾ ਸੱਪ-ਵਲੇਵੇਂ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਰਧ ਗੋਲੇ ਵਾਲੀ ਗੋਲਾਈ ਤਾਲਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿੱਕਲਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਵਹਾਅ ਘਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੁਮੈਟਰੀ ਦੀ ਇਹ ਸੁੰਦਰ ਖੇਡ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਤਕਨੀਕੀ ਬੋਝ ਤੋਂ, ਸੱਚਮੁੱਚ ਖੇਡ-ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਸ਼ਿਵ ਸਾਗਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਬੜੇ ਹੀ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ।

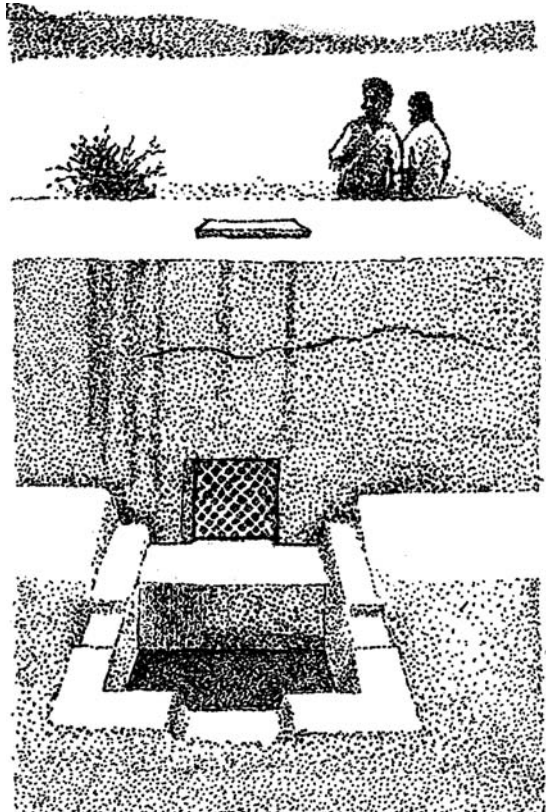
ਮੁੜ ਆਗੌਰ ਵੱਲ ਚੱਲੀਏ! ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਪਾਣੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਆਗਰ ਵਿੱਚ। ਸਿਰਫ ਪਾਣੀ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਰੇਤ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਗੌਰ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੋੜ ਕੇ ਕੁੱਝ ਖ਼ਾਸ ਰਸਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਗਰ ਵੱਲ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਾਲਾਬ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਖੁਰਾ (ਰੋਕ) ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪਸ਼ੂ ਦੇ ਖੁਰ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਆਕਾਰ ਖੁਰ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਪੱਥਰ ਕੁੱਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ ਪਾਣੀ ਹੀ ਲੰਘ ਸਕੇ, ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਰੇਤ ਆਦਿ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਜੰਮ ਜਾਵੇ।

ਰੇਗਿਸਤਾਨੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰੇਤ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉੱਥੇ ਤਾਲਾਬ ਵਿੱਚ ਖੁਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਕੱਚੇ ਦੀ ਥਾਂ ਪੱਕੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਗਾਰੇ, ਚੂਨੇ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਅਜਿਹੀ ਦੋ ਮੰਜ਼ਲੀ ਪੁਲੀ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉੱਪਰਲੀ ਮੰਜ਼ਲ ਦੇ ਝਰੋਖਿਆਂ ਜਾਂ ਮੋਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੋਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਇੱਕ ਨਾਲੀ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਪਾਣੀ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਰੋੜੇ, ਰੇਤ ਆਦਿ ਛੱਡ ਕੇ ਨਿੱਤਰ ਕੇ ਫਿਰ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਮੋਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਗੌਰ ਵੱਲ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ, ਉੱਚੀਆਂ-ਨੀਵੀਆਂ ਮੋਰੀਆਂ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਛਣ ਕੇ ਆਗਰ ਵਿੱਚ ਭੇਜਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਢਾਂਚਾ ਛਾਣਨੀ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਕੀ ਗਈ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਕਈ ਨਾਂ ਹਨ-ਕਿਤੇ ਇਹ ਸਾਦ ਹੈ, ਗਾਦ ਹੈ, ਲੱਦੀ ਹੈ, ਗਾਰਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਤੇ ਤਲਛਟ ਵੀ। ਪੂਰੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਹਰ ਸਾਲ ਪਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਮਿੱਟੀ ਆਗਰ ਵਿੱਚ ਆ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਆਓ! ਫੇਰ ਪਾਲ ਵੱਲ ਚੱਲੀਏ। ਪਾਲ ਕਿਤੇ ਸਿੱਧੀ ਕਿਤੇ ਅੱਧੇ ਚੰਦ ਵਰਗੀ, ਦੂਜ ਦੇ ਚੰਦ ਵਰਗੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਬਾਂਹ ਦੀ ਕੂਹਣੀ ਵਾਂਗ ਮੋੜ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੋੜ ਕੂਹਣੀ ਹੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਪਾਲ ਤੇ ਆਗੌਰ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਵੇਗ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਪਾਲ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਉੱਤੇ ਕੂਹਣੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜਿੱਥੇ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਪਾਲ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੱਥਰ ਦੇ ਟੁੱਕੜੇ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੱਥਰ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਜੁਹਾਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਪੱਥਰ ਗਾਰੇ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਘੋਲ ਵਿੱਚ ਰੇਤਾ, ਚੂਨਾ, ਵੇਲਪੱਤਰ, ਗੁੜ, ਗੂੰਦ ਅਤੇ ਮੇਥੀ ਮਿਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਵਜ਼ਨੀ ਪੱਥਰ, ਜੋੜਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗਲੀ ਕਰ ਕੇ ਮੋਟੇ ਕਿੱਲ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੱਥਰ ਵਿੱਚ ਮਘੋਰਾ ਛੱਡਦੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਆਕਾਰ ਦੀ ਕਿੱਲ ਅੜਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਵੱਡੇ ਪੱਥਰ ਲੋਹੇ ਦੀ ਪੱਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੱਥਰ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਪਾਲ

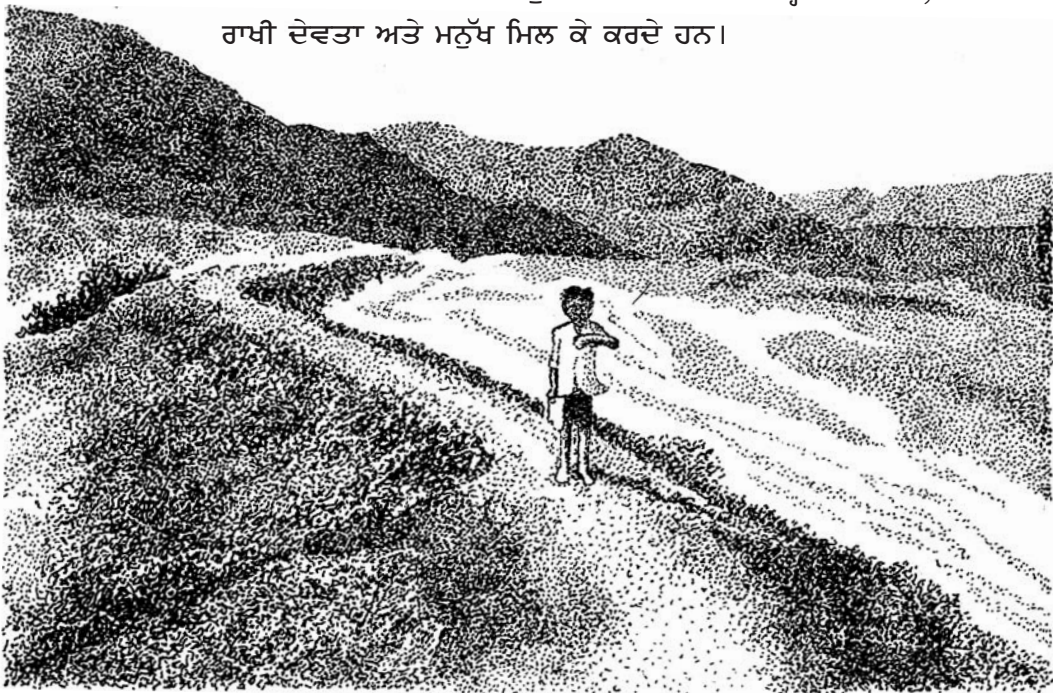

ਆਗੌਰ ਦੀ ਕੁੰਡੀ

ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਆਗਰ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਬਣੇ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਪਠਿਆਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਠਿਆਲ ਉੱਤੇ ਸੁੰਦਰ ਮੰਦਰ, ਬਾਰਾਂਦਰੀ, ਛਤਰੀ ਅਤੇ ਘਾਟ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ। ਤਾਲਾਬ ਅਤੇ ਪਾਲ ਦਾ ਆਕਾਰ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਘਾਟ ਉੱਤੇ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਵੀ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਡੂੰਘਾ ਤਾਲਾਬ ਹੈ ਉੱਥੇ ਪੌੜੀਆਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਅਤੇ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਉਸੇ ਅਨੁਪਾਤ ਨਾਲ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਪਾਲ ਵਾਂਗ ਪੌੜੀਆਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦਾ ਵੀ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਪੌੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੱਟ ਪੈ ਜਾਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੌੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਲਈ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਲੇ ਬੁਰਜਨੁਮਾ, ਚਬੂਤਰੇ ਵਰਗੀ ਵੱਡੀ ਪੌੜੀ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਅੱਠ ਜਾਂ ਦਸ ਪੌੜੀਆਂ ਮਗਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਹਥਣੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਜਿਹੀ ਕਿਸੇ ਹਥਣੀ ਦੀ ਕੰਧ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਆਲਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਘਟੋਈਆ ਬਾਬਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਘਟੋਈਆ ਦੇਵਤਾ ਘਾਟ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਪਰਾ ਦੀ ਉਚਾਈ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਆਗੋਰ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰ੍ਹੇ, ਆਗਰ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੱਧਰ ਲਗਾਤਾਰ ਉੱਚਾ ਉੱਠਣ ਲੱਗੇ, ਤਾਲਾਬ 'ਤੇ ਖ਼ਤਰਾ ਮੰਡਰਾਉਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਘਟੋਈਆ ਬਾਬਾ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੱਕ ਪਾਣੀ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਪਰਾ ਚੱਲ ਪਵੇਗੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਵਧਣਾ ਰੁਕ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਾਟ ਦੀ, ਤਾਲਾਬ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੇਵਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਮਿਲ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਾਲ ਦੀ ਕੂਹਣੀ

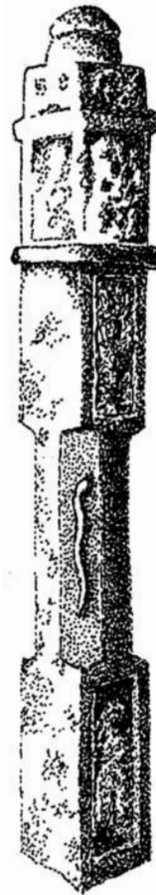

ਤਾਲਾਬਾਂ ਵਾਂਗ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਘਾਟਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਘਟੋਈਆ ਬਾਬਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗ, ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ ਘਾਟ ਉੱਤੇ ਖੁਦ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਉੱਥੋਂ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁੜਨ ਵਾਲੇ ਦੋਹਤੇ-ਦੋਹਤੀਆਂ, ਪੋਤੇ-ਪੋਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ, 'ਪਾਣੀ ਕਿੱਥੇ ਤੱਕ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਹੈ? ਕੀ ਘਟੋਈਆ ਬਾਬਾ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੱਕ ਆ ਗਿਆ?' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਜੇਕਰ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਛੋਹ ਲੈਣ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਕੰਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੰਨਾ ਪਾਣੀ ਆਗਰ ਵਿੱਚ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਕੰਮ ਚੱਲੇਗਾ।

ਪੂਰਾ ਸਾਲ ਆਗਰ ਦੀ ਜਲ ਰਾਸ਼ੀ, ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਥੰਮ੍ਹ। ਨਾਗਯਜ਼ਟੀ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਹ ਨਵੇਂ ਪੁੱਟੇ ਗਏ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਾਗ ਆਦਿ ਖੋਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਨਾਗ ਨਹੀਂ ਖੋਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਜ਼ਟੀ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਘਸਦਾ-ਘਸਦਾ ਇਹੋ ਸ਼ਬਦ ਲਾਠ ਬਣ ਗਿਆ, ਇਸ ਨੂੰ ਥੰਮ੍ਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਲ ਥੰਮ੍ਹ ਵੀ। ਕਿਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਨਸਾਲ ਜਾਂ ਪੌਸਰਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਥੰਮ੍ਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਲਾਉਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਵੀ ਵੱਖ ਹਨ ਅਤੇ ਤਰੀਕੇ ਵੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ।

ਥੰਮ੍ਹ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅਪਰਾ ਉੱਤੇ ਤੇ ਮੋਖੀ 'ਤੇ ਭਾਵ ਜਿੱਥੋਂ ਸਿੰਜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਅਤੇ ਆਗੌਰ ਉੱਤੇ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਫੁੱਟ, ਗਜ਼ ਆਦਿ ਜਿਹੇ ਨੀਰਸ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪਦਮ, ਸ਼ੰਖ, ਨਾਗ, ਚੱਕਰ ਜਿਹੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਲੀਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪਾਣੀ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਡੂੰਘਾਈ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ਬਣੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਥੰਮ੍ਹ ਦੇ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੱਕ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਉੱਤਰ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਜਾਂ ਸੰਕਟ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਪਾਲ ਉੱਤੇ ਵੀ ਥੰਮ੍ਹ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪਾਲ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹ ਡੁੱਬਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਪਾਲੇ' (ਹੜ੍ਹ), ਪਰਲੋ ਜਾਂ ਸੰਕਟ। ਥੰਮ੍ਹ ਪੱਥਰ ਦੇ ਵੀ ਬਣਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਵੀ। ਲੱਕੜ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਚੁਣਦੇ ਜੋ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਵੇ, ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੜੇ-ਗਲੇ ਨਾ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਜਾਮੁਣ, ਸਾਲ, ਤਾੜ ਅਤੇ ਸਰਈ ਦੀ ਲੱਕੜ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਲ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਬਾਰੇ ਕਈ ਕਹਾਵਤਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਅਜੇ ਵੀ ਮਰੀਆਂ

ਜਲਰਾਸ਼ੀ ਦਾ ਮਾਪਦੰਡ
ਨਾਗਯਜ਼ਟੀ

61
ਅੱਜ ਵੀ ਖਰੇ ਹਨ
ਤਾਲਾਬ

ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਾਲ ਦੀ ਲੱਕੜ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਖੜਾ, ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪੜਾ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਸੜਾ'। ਛੱਤੀਸਗੜ ਦੇ ਕਈ ਪੁਰਾਣੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਲ ਦੀ ਲੱਕੜ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹ ਲੱਗੇ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ। ਰਾਏਪੁਰ ਦੇ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਕਹਾਵਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿੱਕਲ ਕੇ ਆਇਆ ਸਾਲ ਦੇ ਬਿਰਖ ਦਾ ਸੱਚਮੁੱਚ ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪੁਰਾਣਾ ਇੱਕ ਟੁਕੜਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਜਲਥੰਮ੍ਹ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ 'ਚੰਦਰਪੁਰ' (ਹੁਣ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਿਲਾਸਪੁਰ) ਦੇ ਪਿੰਡ ਕਿਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਹੀਰਾਬੰਨ੍ਹ ਨਾਂ ਦੇ ਤਾਲਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੱਕ ਖੁਦੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਭਰਨ ਸਮੇਂ ਸਮਾਰੋਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਸਨ। ਹਾਲਾਤ ਨਾ ਬਦਲਣ ਤਾਂ ਲੱਕੜ ਖਰਾਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਥੰਮ੍ਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਥੰਮ੍ਹ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਖਰਾਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਪਾਲ ਜਾਂ ਘਾਟ ਦੀ ਇੱਕ ਪੂਰੀ ਕੰਧ ਉੱਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਚਾਈ ਉੱਤੇ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਘੋੜਾ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹਾਥੀ। ਪਾਣੀ ਦਾ ਵਧਦਾ ਪੱਧਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਛੂਹੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਇਸ ਵਾਰ ਪਾਣੀ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਭਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ-ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੇ ਅਮਰ ਸਾਗਰ ਦੀ ਕੰਧ ਉੱਤੇ ਘੋੜੇ, ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮੂਰਤੀਆਂ।

**ਥੰਮ੍ਹ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਜਲ-ਪੱਧਰ ਜਾਂ ਇਸਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ
ਸਨ, ਪਰ ਤਾਲਾਬ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਹਮੇਸ਼ਾ
'ਪੁਰਖ' ਨਾਪ ਨਾਲ ਨਾਪੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੋਹੇਂ ਬਾਹਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਫੈਲਾ
ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਪੁਰਖ ਦੇ ਇੱਕ ਹੱਥ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਤੱਕ ਦੀ
ਕੁੱਲ ਲੰਬਾਈ 'ਪੁਰਸ਼' ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।**

ਥੰਮ੍ਹ ਤੇ ਨਿਕਾਸੀ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦੇਣ 'ਤੇ ਤਾਂ ਚਮਤਕਾਰ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਲਵਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸੌ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਅਰਾਵਲੀ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਬਾਦੀ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਦੂਰ ਇੱਕ ਤਾਲਾਬ ਹੈ ਸ਼ਾਮ ਸਾਗਰ। ਇਹ ਜੰਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਫੌਜ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਬਣਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਰੁਣ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਥੰਮ੍ਹ ਹੈ। ਥੰਮ੍ਹ ਦੀ ਉਚਾਈ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਫ਼ਰਲਾਂਗ ਦੀ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਸ਼ਾਮ ਸਾਗਰ ਦੀ ਅਪਰਾ ਹੈ। ਵਧਦੇ ਪਾਣੀ ਨੇ ਵਰੁਣ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਪੈਰ ਛੋਹੇ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਪਰਾ ਚੱਲਣ ਲਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤਾਲਾਬ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਭਰਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਵਰੁਣ ਦੇਵਤਾ ਕਦੇ ਡੁੱਬਦੇ ਨਹੀਂ।

ਬੰਮੁ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਜਲ-ਪੱਧਰ ਜਾਂ ਇਸਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਤਾਲਾਬ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਹਮੇਸ਼ਾ 'ਪੁਰਖ' ਨਾਪ ਨਾਲ ਨਾਪੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਬਾਹਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਫੈਲਾ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਪੁਰਖ ਦੇ ਇੱਕ ਹੱਥ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਤੱਕ ਦੀ ਕੁੱਲ ਲੰਬਾਈ 'ਪੁਰਸ਼' ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇੰਚ, ਫੁੱਟ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੋਈ ਛੇ ਫੁੱਟ ਬੈਠਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ 20 ਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਪੁਰਖ ਡੂੰਘਾਈ ਦਾ ਤਾਲਾਬ ਆਦਰਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਲਾਬ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਚਾਹ ਵੀ ਇਸੇ 'ਬੀਸੀ' ਨੂੰ ਛੋਹਣ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਆਗੌਰ-ਆਗਰ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਘਟ-ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਬੀਸੀ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਡੂੰਘੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਲ ਤੇ ਤਰੰਗਾਂ ਦਾ ਵੇਗ ਤੋੜਨ ਲਈ ਆਗੌਰ ਅਤੇ ਆਗਰ ਵਿੱਚ ਟਾਪੂ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਤਾਲਾਬ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ ਡੂੰਘੀ ਪੁਟਾਈ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮਿੱਟੀ ਪਾਲ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਦੂਰ ਤਾਲਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲਿਆ ਕੇ ਸੁੱਟਣਾ ਵੀ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬੀਸੀ ਵਰਗੇ ਡੂੰਘੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕੀ ਕਾਰਨਾਂ ਕਾਰਨ ਤਾਲਾਬ ਵਿੱਚ ਟਾਪੂ ਵਰਗੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਥਾਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਪੁਟਾਈ ਦੀ ਵਾਧੂ ਮਿੱਟੀ ਵੀ ਸੁੱਟੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਤਕਨੀਕੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸਹੂਲਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉੱਪਰ ਤੱਕ ਭਰੇ ਤਾਲਾਬ ਵਿਚਾਲੇ ਇਹ ਪੂਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਮਨਮੋਹਣਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਟਾਪੂ, ਟਿਪੂਆ, ਟੇਕਰੀ ਤੇ ਦੀਪ ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਲਈ ਮਿਲਦੇ ਹੀ ਹਨ, ਪਰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ—'ਲਾਖੇਟਾ'।

ਲਾਖੇਟਾ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਧਾਰਾ ਤਾਂ ਤੋੜਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਤਾਲਾਬ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਲਾਖੇਟਾ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਉੱਤੇ ਉਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸੰਤ ਜਾਂ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਛਤਰੀ ਬਣੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਲਾਖੇਟਾ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਛਤਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਖੇਜੜੀ ਅਤੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਰੁੱਖ ਵੀ ਲੱਗੇ ਮਿਲਣਗੇ।

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਲਾਖੇਟਾ? ਅੱਜ ਇਸ ਲਾਖੇਟੇ ਉੱਤੇ ਰੇਲ ਦਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੈ, ਬਸ ਅੱਡਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮੰਨਿਆ-ਪ੍ਰਮੰਨਿਆ ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰ ਵੀ ਵਸਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋ-ਗਰੇਫਾਈਟਸ ਵਰਗੇ ਦਿਉਕੱਦ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਮੱਧ ਰੇਲਵੇ ਰਾਹੀਂ ਭੋਪਾਲ ਹੋ ਕੇ ਇਟਾਰਸੀ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਮੰਡੀ ਦੀਪ ਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸਥਾਨ ਕਿਸੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਭੋਪਾਲ ਤਾਲ ਦਾ ਲਾਖੇਟਾ ਸੀ। ਕਦੇ ਲਗਭਗ 250 ਵਰਗ ਮੀਲ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਾਲ ਹੇਸ਼ਗਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੱਜ ਇਹ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ

ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਡੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸੁੱਕਣ 'ਤੇ ਹੀ ਮੰਡੀ ਦੀਪ ਦੀਪ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਇੱਕ ਉਦਯੋਗਿਕ ਨਗਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਸਾਰਣੀ ਤਾਲਾਬ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਇਹ ਤਾਲਾਬ ਆਦਿ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਵਿਵਸਥਾ ਲਈ ਬਣੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸਨ, ਅੱਜ ਤਾਂ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰੇਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦੱਸਣ ਵਾਲੀ ਸਾਰਣੀ ਵੀ।

ਸਿੰਜਾਈ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਲੀ ਜਿਥੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਥਾਂ ਮੁੱਖ ਹੈ, ਮੋਖਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮੋਖੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਇਹ ਮੋਖਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਨਹਿਰ ਰਜਬਾਹਾ (ਸੁਆ) ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੀ ਰਜਬਾਹਾ ਇਸ ਲੋਕ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦੇਵ ਲੋਕ ਨੂੰ ਵੀ ਛੂਹ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਮਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੇ ਪੁੱਤ ਰੇਗਿਸਤਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਸੰਘਣੇ ਸੋਹਣੇ ਬਗੀਚੇ 'ਬੜੇ ਬਾਗ' ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਜੈਤਸਰ ਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਤਾਲਾਬ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਰਾਮਨਾਲ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਬਾਗ ਸੱਚਮੁੱਚ ਇੰਨੇ ਸੰਘਣੇ ਹਨ ਕਿ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਉਗਲਣ ਵਾਲਾ ਸੂਰਜ ਜੇ ਇੱਥੇ ਆਉਂਦਾ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਸਿਰਫ ਠੰਢਕ ਲੈਣ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੀ ਠੰਢਕ।

ਰਜਬਹੇ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਰ ਨਹਿਰਾਂ ਬਹੁਤੋਲ, ਬਰਹਾ, ਬਹਿਆ, ਬਹਾ ਤੇ ਬਾਹ ਵੀ ਕਹਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਾਣੀ ਨਿਕਲਣ ਦੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਨਾਮਕਰਨ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਆਗਰਾ ਦੀ ਬਾਹ ਨਾਂ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ।

ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ਬਣੇ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਾਣੀ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਾਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਆਰ-ਪਾਰ ਕੱਢੀ ਗਈ ਨਾਲੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸਿਰਾ ਤਾਲਾਬ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਡਾਟ ਲਾ ਕੇ ਬੰਦ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਪਾਣੀ ਕੱਢਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਡਾਟ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇੰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਦਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਉਸ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਡਾਟ ਹਟਾਉਣੀ ਪਵੇਗੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦ ਵੀ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਇਸ ਬਹਾਦਰੀ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸੌਖਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਡਾਟ ਨਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ।

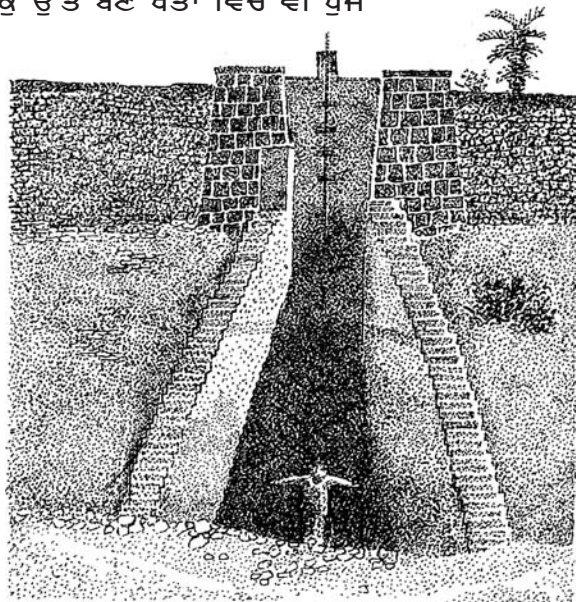
ਡਾਟ ਪਾਲ ਤੋਂ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਣਿਆ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ, ਪਰ ਡੂੰਘਾ ਹੌਜ਼ਨੁਮਾ ਢਾਂਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਗਾਕਾਰ ਹੌਜ਼ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਹੱਥ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਵੱਲ ਦੀ ਕੰਧ ਵਿੱਚ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਛੇਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਚਾਈ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਛੇਕ ਦਾ ਆਕਾਰ ਓਨਾ ਕੁ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਕਿਸੇ ਲੱਕੜ ਦੀ ਲੱਠ ਨਾਲ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੀ ਕੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੇਕ

ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਿਰਫ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ, ਇਸ ਨਾਲ ਪਾਲ ਦੇ ਉਸ ਪਾਰ ਨਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਪਾਣੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੌਜ਼ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਅੱਠ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਹੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਥੱਲੇ ਉੱਤਰਨ ਲਈ ਕੰਧ ਉੱਤੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਹੱਥ ਉੱਤੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅਜਿਹੇ ਢਾਂਚੇ ਕਾਰਨ ਪਾਣੀ ਦੀ ਡਾਟ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਉੱਤਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਬੱਸ ਸੁੱਕੇ ਹੌਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਸਹਾਰੇ ਹੇਠਾਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਜਿਸ ਮਘੇਰੇ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਡਾਟ ਹਟਾ ਕੇ ਪਾਣੀ ਚਾਲੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਲ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਨਾਲੀ ਤੋਂ ਉਹ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾਟ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਢਾਂਚੇ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ, ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਅਤੇ ਗੋਆ ਤੱਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ : ਚੁਕਰੈਂਡ, ਚੁਰੰਡੀ, ਚੌਂਡਾ, ਚੁੰਡਾ ਅਤੇ ਉਰੈਂਡ। ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਾਰੇ ਨਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧਤ ਹਨ।

ਤਾਲਾਬ ਤੋਂ ਨਹਿਰ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਪਾਣੀ ਢਲਾਣ ਤੋਂ ਵਹਾਅ ਕੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਈ ਵੱਡੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਮੋਘੇ ਕੋਲ ਪਾਣੀ ਦਾ ਦਬਾਅ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਬਾਅ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹਿਰ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੋਘੇ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਪਾਣੀ ਕੁੱਝ ਹੱਥ ਉਤਾਹ ਉੱਠ ਕੇ ਫਿਰ ਨਹਿਰ ਦੀ ਢਾਲ ਉੱਤੇ ਵਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਾ ਸਿਰਫ ਵਧੇਰੇ ਦੂਰ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਕੁੱਝ ਕੁ ਉੱਤੇ ਬਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਨਹਿਰ ਦੇ ਦੋਹੇਂ ਪਾਸੇ ਥੋੜ੍ਹੀ-ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਖੂਹ ਵੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਲਟ ਲਾ ਕੇ ਪਾਣੀ ਮੁੜ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਲਾਬ, ਨਹਿਰ, ਖੂਹ ਅਤੇ ਹਲਟ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਚੌਕੜੀ ਇੱਕ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇੱਕ ਕਈ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਨੂੰ ਜੋੜਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਬੁੰਦੇਲਖੰਡ ਵਿੱਚ ਚੰਦੇਲਾਂ-ਬੁੰਦੇਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਣੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਏਕੜ ਦੇ ਬਰੂਆ ਸਾਗਰ, ਅਰਜਰ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਕੰਮ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਬਰੂਆ ਸਾਗਰ ਓਰਛਾ ਨਰੇਸ਼ ਉਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਤੇ ਅਰਜਰ ਸਾਗਰ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਨ 1737 ਅਤੇ 1671 ਵਿੱਚ ਬਣਵਾਏ ਸਨ।

ਤਾਲਾਬ ਅਤੇ ਖੇਤ ਨੂੰ
ਜੋੜਦੀ ਮੋਘੀ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿੱਕਲੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸਿੰਜਾਈ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਮਾਣ ਵਧਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਪਾਣੀ ਦੀ ਤਸਕਰੀ? ਸਾਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਜੇਕਰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤਸਕਰੀ ਨਾ ਰੋਕੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ-ਭਲਾ ਤਾਲਾਬ ਵੀ ਵੇਖਦੇ-ਵੇਖਦੇ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੀਂਹ ਵਿੱਚ ਨੱਕੋ-ਨੱਕੋ ਭਰਿਆ, ਸਰਦੀ ਵਿੱਚ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੇ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ, ਪੱਤਝੜ ਵਿੱਚ ਸ਼ੀਤਲ ਹੋਇਆ, ਬਸੰਤ ਵਿੱਚ ਝੂਮਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਗਰਮੀ ਵਿੱਚ ਤਪਦਾ ਸੂਰਜ ਤਾਲਾਬ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੂਰਜ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਨਾਂ 'ਅੰਬੁ ਤਸਕਰ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਸਕਰ ਹੋਵੇ ਸੂਰਜ ਵਰਗਾ ਅਤੇ ਆਗਰ ਮਤਲਬ ਖਜ਼ਾਨਾ ਬਿਨਾਂ ਪਹਿਰੇ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਪਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਚੋਰੀ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਕੀ ਦੇਰ?

ਇਸ ਚੋਰੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਆਗਰ ਨੂੰ ਢਲਾਣਦਾਰ ਬਣਾ ਕੇ। ਜਦੋਂ ਪਾਣੀ ਘੱਟ ਹੋਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਗਰ ਵਿੱਚ ਢਾਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਘੱਟ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਾਦਾਦ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠਾ ਹੋਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਭਾਫ਼ ਬਣ ਕੇ ਉੱਡ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਢਾਲਦਾਰ ਸਤਹ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਡੂੰਘਾਈ ਵੀ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਡੂੰਘੇ ਟੋਏ ਨੂੰ ਅਖੜਾ ਜਾਂ ਪਿਆਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬੁੰਦੇਲਖੰਡ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ 'ਭਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਇਸਨੂੰ ਬੰਡਾਰੋ ਜਾਂ ਗਰਲ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਸਥਾਨ ਮੁੱਖ ਘਾਟ ਵੱਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ। ਵਿਚਾਲਿਉਂ ਡੂੰਘਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਗਰਮੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਤਾਲਾਬ ਸੁੱਕਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪਾਣੀ ਘਾਟ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੁੱਖ ਘਾਟ ਵੱਲ ਪਿਆਲ ਰੱਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਤਸਕਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਚੌਥੀ ਬਾਹੀ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਖੜਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਗਰਮੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਬੀਤਦਿਆਂ ਹੀ ਬੱਦਲ ਮੁੜ ਘਿਰਨ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਆਗੌਰ ਤੋਂ ਆਗਰ ਭਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਫੇਰ ਲਹਿਰਾਂ ਉੱਠਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਪਾਣੀ ਚੋਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਹੀ ਪਾਣੀ ਦਿੰਦਾ ਵੀ ਹੈ।

ਸਾਫ਼ ਮੁੱਖੇ ਦਾ ਸਮਾਜ

ਤਾਲਾਬ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦਾ ਸਮੁੱਚੇ ਤਾਲਾਬ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੀਂਹ ਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਕਣੀਆਂ ਨਾਲ ਆਗੌਰ (ਜਿੱਥੋਂ ਪਾਣੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ) ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਘੁਲਦੀ ਹੈ। ਪਾਲ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਕੱਟਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਗਰ (ਘੇਰਾ) ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਭਰਦਾ ਹੈ, ਵਿੱਚ ਭਰਦੀ ਹੈ।

ਤਾਲਾਬ ਦਾ ਰੂਪ ਵਿਗੜਨ ਦੀ ਇਹ ਖੇਡ ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਤਾਲਾਬ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ, ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਗੜਨ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਖੇਡ ਵੀ ਓਨੇ ਹੀ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਤਾਲਾਬ ਵੇਖਦਿਆਂ-ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜਾਹ-ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਲਾਬਾਂ ਨੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡੀਆਂ ਗਈਆਂ ਖੇਡਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਖੇਡ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਈ ਸੀ।

ਤਾਲਾਬ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪਾਣੀ ਭਰਦਿਆਂ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਸਮਾਜ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਸ ਕੋਣੇ ਤੋਂ ਉਸ ਕੋਣੇ ਤੱਕ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤਾਲਾਬਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਰੱਖਣਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸਨੇ ਇਸ ਅੱਖੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਥਾਂ ਬੇਹੱਦ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਇਆ ਸੀ।

ਆਗੌਰ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੀ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਰੱਖ-ਰਖਾਅ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਈ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦਾ ਆਗੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਉਸਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਬੇਹੱਦ ਸੁੰਦਰ ਥੰਮ੍ਹ ਦਿਸਣ ਲੱਗ ਪੈਣਗੇ। ਥੰਮ੍ਹ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਸਮਝ ਲਉ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਆਗੌਰ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ, ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਪਾਣੀ ਤਾਲਾਬ ਵਿੱਚ ਭਰੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰਾ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ‘ਜੁੱਤੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਆਗੌਰ ਵਿੱਚ ਆਉਣਾ ਮਨ੍ਹਾ ਹੈ’। ਟੱਟੀ-ਪਿਸ਼ਾਬ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਦੂਰ, ਇੱਥੇ ‘ਬੁੱਕਣਾ ਵੀ ਮਨ੍ਹਾ ਹੈ’, ਅਜਿਹੇ ਸਾਈਨ ਬੋਰਡ ਵਗ਼ੈਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਲੋਕੀ ਸਿਰਫ਼ ਥੰਮ੍ਹ ਦੇਖਕੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

ਆਗਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਾਫ਼-ਸਫ਼ਾਈ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਤਾਲਾਬ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਦਿਨ ਵੀ ਪਾਣੀ ਭਰਦਾ, ਉਸੇ ਦਿਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਗਮ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਲਿਆ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੱਛੀਆਂ, ਕੱਛੂ, ਕੇਕੜੇ ਤਾਂ ਛੱਡੇ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਜੇਕਰ ਤਾਲਾਬ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮਗਰਮੱਛ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਨੇ-ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਵੀ ਛੱਡੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਏਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪੰਜਾਹ-ਪਚਵੰਜਾ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਨੱਥਾਂ ਪੁਆ ਕੇ ਕੱਛੂ ਛੱਡੇ ਗਏ ਸਨ।

ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਨਸਪਤੀ ਵੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮ ਬਦਲਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਕੰਮ ਇੱਕੋ ਸੀ, ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਰੱਖਣਾ। ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜੇ ਇਹ ਗਦੀਆ ਜਾਂ ਚੀਲਾ ਸੀ ਤਾਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਕੁਮੁਦਿਨੀ, ਨਿਰਮਲੀ ਜਾਂ ਚਾਸ਼ੁਸ। ਚਾਸ਼ੁਸ ਤੋਂ ਚਾਕਸੂ ਸ਼ਬਦ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਦੌਰ ਵੀ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਤਾਲਾਬ ਦੀ ਸਾਫ਼-ਸਫ਼ਾਈ ਲਈ ਚਾਕਸੂ ਪੌਦੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਅੱਜ ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਕਸਬੇ ਦਾ ਨਾਂ ਚਾਕਸੂ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਚਾਕਸੂ ਪੌਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਧੰਨਵਾਦ ਵਜੋਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪਾਲ ਉੱਤੇ ਪਿੱਪਲ, ਬਰੋਟੇ ਅਤੇ ਗੂਲਰ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਤਾਲਾਬ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰੱਖਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਉਮਰ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੌੜ ਜਿਹੀ ਲੱਗੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਕਿਹੜਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਟਿਕਦਾ ਹੈ। ਦਰੱਖਤ ਜਾਂ ਤਾਲਾਬ? ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਾਥ ਇੰਨਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਅਣਦੇਖੀ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਗਿਆ, ਦੂਜਾ ਸੋਗ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਦਰੱਖਤ ਕੱਟੇ ਗਏ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਤਾਲਾਬ ਵੀ ਸੁੱਕ ਗਿਆ। ਜੇਕਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਲਾਬ ਸੁੱਕਿਆ ਤਾਂ ਦਰੱਖਤ ਵੀ ਵੈਰਾਗ ਗਏ।

ਤਾਲਾਬਾਂ ਉੱਤੇ ਅਕਸਰ ਅੰਬ ਵੀ ਖ਼ੂਬ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਪਾਲ ਉੱਤੇ ਘੱਟ, ਹੇਠਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਥੱਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸ਼ੀਤਲਾ ਮਾਤਾ ਦਾ ਵਾਸ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੀ ਪਾਲ ਉੱਤੇ ਨਿੰਮ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਜ਼ਰੂਰ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਦਰੱਖਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਾਲ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਬਿਨਾਂ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਲ ਉੱਤੇ ਅਰਗਰ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਵੀ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਣੇ ਨਵੇਂ ਤਾਲਾਬ ਦੀ ਪਾਲ ਉੱਤੇ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦੀ ਖਲ ਦਾ ਧੂੰਆਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਪਾਲ ਵਿੱਚ ਚੂਹੇ ਖੁੱਡਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਾ ਕਰ ਦੇਣ।

ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਤਾਲਾਬ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇੱਕ ਅੱਧ ਵਾਰ ਹੋਰ, ਪਰ ਤਾਲਾਬ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਾਲ ਮਿੱਟੀ ਤਾਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਹਰ ਸਾਲ ਕੱਢਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬੇਹੱਦ ਸੁੰਦਰ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਿਤੇ ਗਾਰਾ ਕੱਢਣ ਦੇ ਬੇਹੱਦ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕੰਮ ਨੂੰ ਉਤਸਵ ਜਾਂ ਤਿਉਹਾਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਕੇ ਆਨੰਦ ਦਾ ਮੌਕਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਇੰਨਾ ਦਿਲਚਸਪ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮਿੱਟੀ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਆ ਕੇ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਥੱਲੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਉਸ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਵੱਟ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਜਮਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਗਾਰਾ ਕੱਢਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਸਮ ਦੇਖ ਕੇ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਾਲਾਬ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਬੇਹੱਦ ਘੱਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੋਆ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਦੇ ਤਟਵਰਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੰਮ

ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਫੌਰਨ ਬਾਅਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਸਾਲ ਚੇਤ ਤੋਂ ਠੀਕ ਪਹਿਲਾਂ, ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ, ਉੜੀਸਾ, ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਬਰਸਾਤ ਆਉਣ ਤੋਂ ਠੀਕ ਪਹਿਲਾਂ, ਖੇਤ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ।

ਅੱਜ ਤਾਲਾਬਾਂ ਤੋਂ ਕਟ ਚੁੱਕਿਆ ਸਮਾਜ, ਉਸਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤਾਲਾਬ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਅਤੇ ਗਾਰਾ ਕੱਢਣ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਮੱਸਿਆ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਦੀ ਥਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਹਿਸਾਬ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕੰਮ ਕਾਫ਼ੀ ਖਰਚੀਲਾ ਹੈ। ਕਈ ਕੁਲੈਕਟਰਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਲਾਬਾਂ 'ਚੋਂ ਮਿੱਟੀ ਨਾ ਕੱਢ ਸਕਣ ਦਾ ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ 'ਤੇ ਖਰਚ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਵੇਂ ਤਾਲਾਬ ਬਣਾਉਣ ਉੱਤੇ ਖਰਚ ਘੱਟ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਤਾਲਾਬ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਤਾਂ ਕਦੇ ਬਣੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਗਾਰਾ ਤਾਲਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੱਥੇ ਵਿੱਚ ਭਰ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੱਥਾ ਸਾਫ਼ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਤਾਲਾਬ ਹੇਠਾਂ ਜਮੇ ਗਾਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵਾਂਗ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸੱਚੇ ਹੱਕਦਾਰ ਸਨ ਕਿਸਾਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਨੂੰ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਗੱਡੇ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਕੱਢਦੇ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਗੱਡੇ ਭਰਦੇ ਅਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲਾਅ ਕੇ ਖੇਤੀ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਉਪਜਾਊਪਣ ਵਧਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੇ ਬਦਲੇ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀ ਗੱਡੇ ਦੇ ਹਿਸਾਬ

**ਪੁਰਾਣੇ ਤਾਲਾਬ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਏ ਗਏ
ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਤਾਂ ਕਦੇ ਬਣੇ ਹੀ ਨਹੀਂ।
ਗਾਰਾ ਤਾਲਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਨਵੇਂ
ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੱਥੇ ਵਿੱਚ ਭਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ
ਵੇਲੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੱਥਾ ਸਾਫ਼ ਸੀ। ਉਸਨੇ
ਤਾਲਾਬ ਹੇਠਾਂ ਜਮੇ ਗਾਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ
ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।**

ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਨਕਦ ਜਾਂ ਫਸਲ ਦਾ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਇਸੇ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਰਕਮ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਦਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਗਾਰਾ ਕੱਢਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਸਾਬਣ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਈ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸੇ ਗਾਰੇ ਨਾਲ ਨਹਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਜਾਰੀ ਹੈ।

ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਉੜਾਹੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੜਾਹੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੈ, ਕਿਰਤ ਦਾਨ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਹਰੇਕ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਕਾਮੇ ਤਾਲਾਬ ਉੱਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਘਰ ਦੇ ਤੋਂ ਪੰਜ ਮਣ ਮਿੱਟੀ ਕੱਢਦਾ ਸੀ। ਕੰਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹੀ ਗੁੜ ਵਾਲਾ ਪਾਣੀ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੰਚਾਇਤ

ਸਭ ਲਈ ਸਭ ਦੀ
ਮਦਦ ਨਾਲ ਬਣਦੇ
ਰਹੇ ਨੇ ਤਾਲਾਬ

ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹਰਜਾਨੇ ਦੀ ਰਕਮ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਉੜਾਹੀ ਲਈ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਧਰਮਾਦਾ ਰੀਤ ਚਲਦੀ ਸੀ। ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਦਾਨ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਕੋਡਗੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਜੇਕਰ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਮਿਲ ਕੇ ਕਮਰ ਕੱਸ ਲੈਣ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਢਿੱਲ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ! ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਹ ਤਾਲਮੇਲ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਹਰੇਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਵੀ ਬਣ ਸਕੇ, ਇਸਦਾ ਵੀ ਪੂਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਸੀ।

ਹਰੇਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਜ਼ਮੀਨ, ਕੁੱਝ ਖੇਤ ਜਾਂ ਖੇਤ ਦਾ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਾ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਰੱਖ-ਰਖਾਅ ਦੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਵੱਖ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਲਗਾਨ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਭੂਮੀ 'ਮਾਨਯਮ' ਕਹਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਮਾਨਯਮ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਬਚਤ, ਆਮਦਨੀ ਜਾਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਫ਼ਸਲ ਤਾਲਾਬ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਿੰਨੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ, ਓਨੀ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਨਯਮ। ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਜਿੱਥੇ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਸ ਲਈ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਖਰਚਾ ਵੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਅਲੌਤੀ ਮਾਨਯਮ ਨਾਲ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮਿਹਨਤਾਨੇ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਣੈਕਰਣ ਮਾਨਯਮ ਸਾਲ ਭਰ ਤਾਲਾਬ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਲਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਚਲਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਲਾਬ ਦੀ ਪਾਲ ਉੱਤੇ ਡੰਗਰਾਂ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲੋਕੀ ਸਾਲ ਭਰ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਾਲ ਵਾਂਗ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਆਗੌਰ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਬੰਦੇਲਾ ਮਾਨਯਮ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਤਾਲਾਬ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਸਲ ਬੀਜਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੱਟਣ ਤੱਕ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਕੰਮ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਬੰਦੇਲਾ ਮਾਨਯਮ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੱਟੀ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਹਿਰ ਦੀ ਡਾਟ ਖੋਲ੍ਹਣਾ, ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਪਾਣੀ ਛੱਡਣਾ ਵੀ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਕ੍ਰਿਸਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਨੀਰਮੁਨੱਕ ਮਾਨਯਮ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕਿਤੇ ਕਿਸਾਨ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਕੁਲਮਕਵਲ ਮਾਨਯਮ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਸੀ।

ਤਾਲਾਬ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਪਾਣੀ ਆਇਆ, ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ-ਕੀ ਬੀਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਸਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਪਾਣੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੀਰਘੱਟੀ ਜਾਂ ਨੀਰਕੁੱਟੀ ਹੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਅਹੁਦਾ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਹਰੀਜਨ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ।

ਤਾਲਾਬ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੱਧਰ ਦੇਖਕੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਨਾਲ ਅਤੇ ਬੇਹੱਦ ਬਾਰੀਕਬੀਨੀ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਵੰਡਣ ਦਾ ਹੁਨਰ ਨੀਰੂਕੱਟੀ ਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਦੇ ਕੁੱਝ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੀਜਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹੁਦਾ ਸਵਾਰਥ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਝਗੜੇ ਵੇਲੇ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਸਿਰਫ਼ ਭੂਮੀਹੀਣ ਹੋਣਾ ਹੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੀ ਤਾਂ ਭੂਮੀਹੀਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤਾਂ ਸਦਾ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਹੀ ਛੱਡੀਏ ਅਤੇ ਆਉ ਮੁੜੀਏ ਮਾਨਯਮ ਵੱਲ।

ਕਈ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸਿੰਜਾਈ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੀਣ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਤੋਂ ਘਰਾਂ ਤੱਕ ਪਾਣੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਘੁਮਾਰਾਂ ਲਈ ਉਰਨੀ ਮਾਨਯਮ ਤੋਂ ਤਨਖ਼ਾਹ ਜੁਟਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉੱਪਰ ਅਤੇ ਵਾਦੀ ਮਾਨਯਮ ਨਾਲ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੀ ਮਾਮੂਲੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਠੀਕ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵਾਯਕੱਲ ਮਾਨਯਮ ਤਾਲਾਬਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਨਹਿਰਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਉੱਤੇ ਖ਼ਰਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਵੱਟ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਹਿਰਾਂ ਤੱਕ ਦਰਖ਼ਤ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਲ ਭਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ, ਕਟਾਈ, ਛੰਗਾਈ ਆਦਿ ਦਾ ਕੰਮ ਚੱਲਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਮਾਨਲ ਮਾਨਯਮ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਖੁਲਗਾ ਮਾਨਯਮ ਅਤੇ ਪਾਟੁਲ ਮਾਨਯਮ ਮੁਰੰਮਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਨਵੇਂ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੀ ਪੁਟਾਈ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਖ਼ਰਚ ਸੰਭਾਲਦੇ ਸਨ।

ਇੱਕ ਤਾਲਾਬ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਇੰਨੇ ਕੰਮ, ਇੰਨੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਸਾਲ ਭਰ ਠੀਕ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹਿਣ, ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਵੀ ਇੱਕ ਕੰਮ ਸੀ। ਕਿਹੜੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਾਉਣਾ ਹੈ, ਕਿੱਥੋਂ ਕੁੱਝ ਘਟਾਉਣਾ ਹੈ, ਇਹ ਕੰਮ ਕਰੈਮਾਨਯਮ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਕੁਲਮ ਵੇੱਟੂ ਜਾਂ ਕਣਮੋਈ ਵੇੱਟੂ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਦੱਖਣ ਦਾ ਇਹ ਛੋਟਾ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹਾ ਵਰਨਣ ਤਾਲਾਬ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਥਾਹ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਅਥਾਹ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਜਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ, ਪੂਰਬ-ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਕੁੱਝ ਕੰਮ ਤਾਂ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਉਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਟੁੱਟੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਅਜੀਬੋ-ਗਰੀਬ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਤਿੜਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੀ ਖਿੰਡ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੈਂਗਜੀ ਕੱਲਾ ਵਰਗੇ ਲੋਕ ਇਸ ਟੁੱਟੇ-ਫੁੱਟੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਖਿੰਡ ਚੁੱਕੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਨਾਮ ਸੀ ਗੰਗਾਜੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਦਾਂ ਇਹ ਨਾਂ ਪਿਆਰ ਵਜੋਂ ਜਾਂ ਬੇਹੱਦ ਨਿੱਘੋਪਣ ਨਾਲ ਵਿਗੜਿਆ ਜਾਂ ਘਸਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਕੁੱਝ

ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਅੱਠ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤਾਲਾਬ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਬੇਕਦਰੀ ਕਾਰਨ, ਟੁੱਟਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਅੱਠਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਛੇ ਇੱਕੋ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ ਇੱਕੋ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਪਰੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਡੋਰ ਫੇਰ ਕਦੀ ਟੁੱਟ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇਸ ਲੜੀ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਗੈਂਗਜੀ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਕਦੋਂ ਪਈ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਅੱਜ ਜਿਹੜੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਫਲੌਦੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੈਂਗਜੀ ਦਾ ਇੱਕੋ ਰੂਪ ਯਾਦ ਹੈ : ਟੁੱਟੀ ਚੱਪਲ ਪਾ ਕੇ ਗੈਂਗ ਜੀ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਨਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਘਾਟਾਂ 'ਤੇ, ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਘਾਟ 'ਤੇ ਕੋਈ ਗੰਦਗੀ ਸੁੱਟਦਾ ਦਿਸਦਾ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਜਾਂ ਪਿਓ ਵਾਂਗ ਝਿੜਕਦੇ ਸਨ। ਕਦੀ ਉਹ ਪਾਲ ਜਾਂ ਨੇਸ਼ਟਾ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਦੇ। ਕਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਤਾਲਾਬ ਨੂੰ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਮੁਰੰਮਤ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਸੂਚੀ ਮਨੋ-ਮਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਾਲਾਬਾਂ ਉੱਤੇ ਖੇਡਣ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਖੁਦ ਖੇਡਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਸਿਖਾਉਂਦੇ। ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਘੇਰੀ ਖੜ੍ਹੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਗੈਂਗਜੀ ਕਦੀ ਪਹਿਲੇ ਤਾਲਾਬ ਉੱਤੇ ਦਿਸਦੇ ਕਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਤਾਲਾਬ ਉੱਤੇ, ਕਦੇ ਸਵੇਰੇ ਇੱਥੇ ਦਿਸਦੇ ਤਾਂ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਥੇ। ਗੈਂਗਜੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਹੀ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਰਖਵਾਲੇ ਬਣ ਗਏ ਸਨ।

ਸਾਲ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮਾਂ ਅਜਿਹਾ ਆਉਂਦਾ, ਜਦੋਂ ਗੈਂਗਜੀ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਗਲੀ-ਗਲੀ ਘੁੰਮਦੇ ਫਿਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚਲਦੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਫੌਜ। ਹਰੇਕ ਘਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਰੁਪਿਆ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ। ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਹਰੇਕ ਘਰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗੈਂਗਜੀ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਰੁਪਿਆ ਹੀ ਮੰਗਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਘੱਟ ਨਾ ਵੱਧ। ਰੁਪਏ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਗੈਂਗਜੀ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦੇ। ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਢੇਰ ਸਾਰੀਆਂ ਟੋਕਰੀਆਂ, ਤਸਲੇ, ਕਰੀਆਂ, ਫਹੜੇ ਵੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਫੇਰ ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਤਾਲਾਬ ਸਾਫ਼ ਹੋਣ ਲਗਦਾ। ਗਾਰਾ ਕੱਢ ਕੇ ਵੱਟ ਪੱਕੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਹਰੇਕ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਨੇਸ਼ਟਾ (ਨਿਕਾਸੀ) ਦਾ ਕੂੜਾ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇੱਕ ਤਸਲਾ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹਰੇਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦੁਆਨੀ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਮਿਲਦੀ।

ਗੈਂਗਜੀ ਕੱਲਾ ਕਦੋਂ ਤੋਂ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ--ਅੱਜ ਇਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ, ਬੱਸ ਇੰਨਾ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਸੰਨ 1955-56 ਤੱਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਫੇਰ ਗੈਂਗਜੀ ਚਲੇ ਗਏ।

ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਮੌਤ ਯਾਦ ਨਹੀਂ। ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਫ਼ਰ ਵਿੱਚ। ਇੱਕ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਥੱਲੇ ਹੀ ਬਣੇ ਘਾਟ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਬਣੀ।

ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਤਾਲਾਬ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਸਮਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਗੈਂਗਾਜੀ ਨੇ ਤਾਲਾਬ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣਾਏ ਸਨ, ਪੁਰਾਣੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਖੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਸੰਤ ਬਣ ਗਏ। ਫ਼ਲੌਦੀ ਵਿੱਚ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਦੀ ਖੇਡ ਸੰਤ ਖਿਡਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੈਸਲਮੇਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਖੇਡ ਖ਼ੁਦ ਰਾਜਾ ਖੇਡਦਾ ਸੀ।

ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਪਤਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਨਗਾਰਾ ਵੱਜਦਾ ਸੀ। ਰਾਜੇ ਵੱਲੋਂ ਸਾਲ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨ, ਫੱਗਣ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੌਦਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਤਾਲਾਬ ਘੜਸੀਸਰ ਉੱਤੇ ਲਹਾਸ (ਇੱਕ ਖੇਡ) ਖੇਡਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਰਾਜਾ, ਉਸਦਾ ਪਰਿਵਾਰ, ਦਰਬਾਰੀ, ਫੌਜ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਪਰਜਾ ਕਹੀਆਂ, ਤਸਲੇ, ਫਹੁੜੇ ਅਤੇ ਤਗਾਰੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਘੜਸੀਸਰ ਵਿਖੇ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ। ਰਾਜਾ ਤਾਲਾਬ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਪੁੱਟ ਕੇ ਪਹਿਲਾ ਤਸਲਾ ਭਰਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵੱਟ ਉੱਤੇ ਪਾਉਂਦਾ। ਫੇਰ ਕੀ, ਗਾਜੇ-ਵਾਜੇ ਨਾਲ ਲਹਾਸ ਸ਼ੁਰੂ। ਸਾਰੀ ਪਰਜਾ ਦਾ ਭੋਜਨ-ਪਾਣੀ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਹੁੰਦਾ। ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਦੇ ਹੱਥ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦੇ। ਰਾਜਾ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਉਸ ਦਿਨ ਉਸਦੇ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਮੋਢਾ ਟਕਰਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਮਿੱਟੀ ਢੇ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਰਾਜੇ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਤਾਇਨਾਤ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਮਿੱਟੀ ਢੇ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ।

ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਇੱਕ ਲਹਾਸ ਵਿੱਚ ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਵੱਟ ਉੱਤੇ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਪਰ ਲਹਾਸ ਖੇਡਣਾ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਇਹ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਫੈਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਭੀਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਲਹਾਸ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਹਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਇਹ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਤਾਲਾਬ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਈ, ਜਿਸ ਲਈ ਸਭ ਦੀ ਮਦਦ ਚਾਹੀਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਭ ਲਈ ਸਭ ਦੀ ਮਦਦ। ਇਸੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਤਾਲਾਬ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ 'ਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮਿੱਟੀ ਪੁੱਟੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਮਿੱਟੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਖੇਡ ਲਹਾਸ ਦੇ ਹੁਲਾਸ ਅਤੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਚੱਲਦੀ ਸੀ।

ਸੈਂਕੜੇ ਹਜ਼ਾਰ ਠਾਂ

ਹੁਲਾਸ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਦੇ ਸਿਖਰ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਪੂਰੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬੱਸ ਪਾਣੀ ਦਾ ਇੱਕ ਬੁਲਬੁਲਾ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਗਰ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਠੀਕ ਲਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗ ਯੁੱਗ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਯੁੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਇਸ ਭਵਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉੱਤਰਨ ਦਾ ਟੀਚਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਨੇ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਾਲਾਬ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਬੇਹੱਦ ਰੂਹ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮਕਰਣ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਨਾਂ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੇ, ਸੁਭਾਅ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾ ਉੱਤੇ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇੰਨੇ ਨਾਵਾਂ ਲਈ ਜੇਕਰ ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਲੈ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਠੇਠ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸਾਗਰ, ਸਰੋਵਰ ਅਤੇ ਸਰ ਨਾਂ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਮਿਲਣਗੇ। ਸਾਗਰ ਲਾਡ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਸਗਰਾ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਵੱਡੇ ਤਾਲ (ਤਾਲਾਬ) ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਲਈ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਰੋਵਰ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਸਰਵਰ ਸੀ। ਸਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਸਰਸ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਰਸ ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਤੇ ਛੋਟੇ ਹੋਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਪੁਲਿੰਗ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜੁੱਟ ਬਣਦੇ ਸਨ : ਜੋਹੜ-ਜੋਹੜੀ, ਬੰਧ-ਬੰਧੀਆ, ਤਾਲ-ਤਲੱਈਆ, ਪੋਖਰ-ਪੋਖਰੀ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਇਹ ਜੁੱਟ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ, ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਹੱਦੋਂ ਪਾਰ ਨੇਪਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਨ। ਪੋਖਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪੁਸ਼ਕਰ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ ਪੋਖਰ ਸਨ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਘਰ-ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੋਖਰ ਸਨ। ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਘੱਟ ਡੂੰਘਾਈ ਵਾਲੇ ਪੋਖਰ ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਤਾਲਾਬ ਲਈ ਪੁਸ਼ਕਰਣੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਪੁਸ਼ਕਰ ਤਾਂ ਸੀ ਹੀ। ਪੁਸ਼ਕਰ ਦੇ ਬਾਅਦ ਆਦਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ

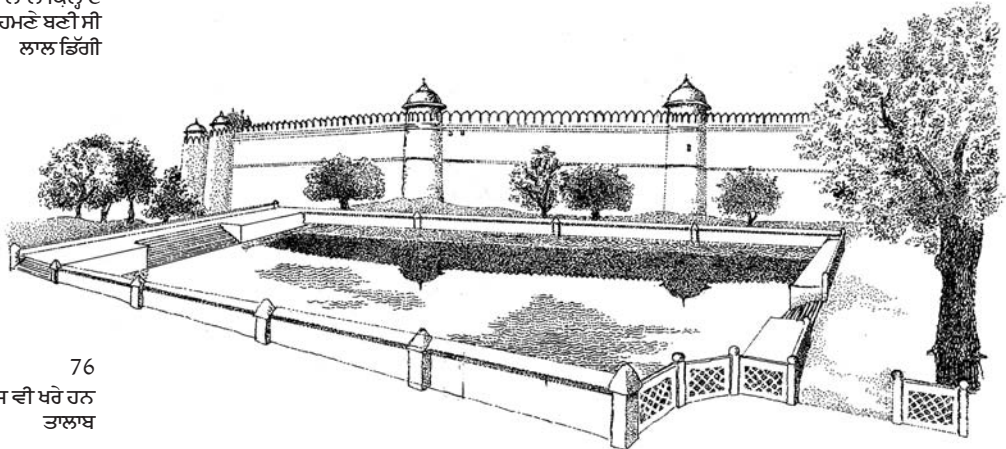
ਨਾਲ 'ਜੀ' ਸ਼ਬਦ ਲੱਗ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਹ ਬੇਹੱਦ ਖ਼ਾਸ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਾਲਾਬ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਕੋਲ ਪੁਸ਼ਕਰਜੀ ਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੀਰਥ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੀ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਂ ਤਾਲਾਬ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੇ ਨਾਮਕਰਣ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੋਈ ਹੈ। ਡਿੱਗੀ ਨਾਂ ਹਰਿਆਣਾ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹੌਜ਼ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵੱਡੇ ਤਾਲਾਬ ਤੱਕ ਲਈ ਡਿੱਗੀ ਨਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਦੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲਾਲ ਕ੍ਰਿਲੋ ਦੇ ਠੀਕ ਸਾਹਮਣੇ ਡਿੱਗੀ ਨਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਤਾਲਾਬ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੰਬਾਲਾ ਵਿੱਚ ਹਾਲੇ ਵੀ ਕਈ ਤਾਲਾਬ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਡਿੱਗੀ ਹੀ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਡਿੱਗੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀਘੀ ਅਤੇ ਦੀਰਘਕਾ ਵਰਗੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ।

ਕੁੰਡ ਵੀ ਹੌਜ਼ ਵਰਗਾ ਛੋਟਾ ਅਤੇ ਪੱਕਾ ਤਾਲਾਬ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਚੰਗੇ-ਖ਼ਾਸੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਕੁੰਡ ਅਤੇ ਹੌਜ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਖੰਡਵਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕੁੰਡ ਨਾਂ ਦੇ ਕਈ ਤਾਲਾਬ ਹਨ। ਹੌਜ਼ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਹੌਜ਼ ਖ਼ਾਸ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ ਤਾਲਾਬ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇੱਕ ਮੁਹੱਲੇ ਵਾਂਗ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ 'ਤਾਲ' ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਚੱਲਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਸ਼ਬਦ 'ਚਾਲ' ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਹੈ ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਹਿਮਾਲਾ ਖੇਤਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ ਚਾਲਾਂ ਸਨ। ਮੈਦਾਨੀ ਪਿੰਡਾਂ-ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚਾਲ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜਾਂ ਨੇੜੇ ਬਣਦੀ ਸੀ ਪਰ ਪਹਾੜੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਚਾਲਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਦੂਰ ਉੱਤੇ ਬਣਦੀਆਂ ਸਨ। ਚਾਲਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਸਿੱਧਾ ਪੀਣ ਦੇ ਪਾਣੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਲਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਝਰਨੇ ਸਾਲ ਭਰ ਚਲਦੇ ਸਨ। ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਤੇਜ਼ ਬਾਰਿਸ਼ ਝੱਲਣ, ਅਚਾਨਕ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹੜ੍ਹ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸਾਲ ਭਰ

ਲਾਲ ਕ੍ਰਿਲੋ ਦੇ
ਸਾਹਮਣੇ ਬਣੀ ਸੀ
ਲਾਲ ਡਿੱਗੀ

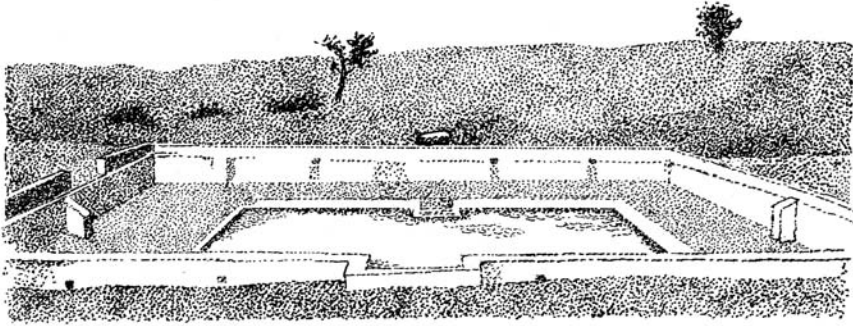
76
ਅੱਜ ਵੀ ਖਰੇ ਹਨ
ਤਾਲਾਬ

ਪਾਣੀ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਚਾਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਣ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪਿੰਡ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰਲੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ 30-40 ਚਾਲਾਂ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਚਾਲ ਕੋਈ 30 ਕੁਦਮ ਲੰਮੀ, ਇੰਨੀ ਹੀ ਚੌੜੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਹੱਥ ਡੂੰਘੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਤਬਕੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣਾ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਇਸਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਵਿੱਚ ਜੁਟਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੰਗਲੀ ਪਸ਼ੂਆਂ ਲਈ ਵੀ ਪਾਣੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਹਿਮਾਲਾ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਚਾਲ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਖਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਤੋਲੀ, ਕਿਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਚੌਰਾ ਵੀ ਹੈ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉਫ਼ਰੇਖਾਲ, ਰਾਣੀਚੌਰਾ ਅਤੇ ਦੂਧਾਤੋਲੀ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਹ ਠੇਠ ਸ਼ਬਦ ਦੱਖਣ ਤੱਕ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕੇਰਲ ਅਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਚੈਰ ਅਤੇ ਚੇਰਵੂ ਸ਼ਬਦ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਚੌਰਸ ਪੱਕੇ ਘਾਟਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਤਾਲਾਬ ਚੌਪਰਾ ਜਾਂ ਚੌਪਰਾ ਅਤੇ 'ਰ' ਤੋਂ 'ੜ' ਬਣ ਕੇ ਚੌਪੜਾ ਵੀ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਚੌਪੜਾ ਉੱਜੈਨ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ, ਝਾਂਸੀ ਜਿਹੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਚਿਰਗਾਂਵ ਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਨ। ਚੌਪਰਾ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਚੌਘਰਾ। ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਉਂ ਚੰਗੇ-ਪੱਕੇ ਘਾਟਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਤਾਲਾਬ ਚੌਘਰਾ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਘਰਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਾਸਾ, ਆਗੌਰ ਦੇ ਵੱਲ ਦਾ ਪਾਸਾ ਕੱਚਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚਾਰ ਘਾਟ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਘਾਟ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਅੱਠਘੱਟੀ ਪੋਖਰ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਭਾਵ ਅੱਠ ਘਾਟਾਂ ਵਾਲੇ। ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਘਾਟਾਂ ਦਾ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਉਪਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਲਈ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਤਾਲਾਬ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਤੇ ਕਿਤੇ ਇੱਕੋ ਵੱਡੇ ਤਾਲਾਬ ਉੱਤੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਲਈ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਘਾਟ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਰਦ-ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਨਹਾਉਣ ਲਈ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਡੌਕੀ ਘਾਟ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਡੌਕਾ ਘਾਟ ਮਰਦਾਂ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਿਤੇ ਗਣੇਸ਼ ਜੀ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਮਾਂ ਦੁਰਗਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਤਾਜ਼ੀਏ ਵੀ। ਸਭ ਦੇ ਘਾਟ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੇ ਅੱਠ ਘਾਟ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਅੱਠਘੱਟੀ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਅੱਠਘੱਟੀ ਤਾਲ ਤਾਂ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਚਮਕ ਪੈਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਗੁਹੀਆ ਪੋਖਰ ਉੱਥੇ ਪੁੱਜਣ ਉੱਤੇ ਹੀ ਦਿਸਦੇ ਸਨ। ਗੁਹੀਆ ਭਾਵ ਲੁਕੇ ਹੋਏ। ਇਹ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਬਰਸਾਤੀ ਪਾਣੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੱਲਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ ਗੁਹੀਆ ਪੋਖਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਆਪਣੇ-ਆਪ ਬਣੇ ਅਜਿਹੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਨਾਂ ਹੈ ਅਮਹਾ ਤਾਲ। ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਅਮਹਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅਚਾਨਕ। ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨੀਵੀਂ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡੰਗਰ-ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਤਾਲਾਬ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਅਕਸਰ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਅਮਹਾ ਦਾ ਇੱਕ ਅਰਥ ਅੰਬ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ। ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਤਾਲ ਨੂੰ ਅਮਹਾ ਤਰੀਯਾ, ਤਾਲ ਜਾਂ ਆਮਾ ਤਰੀਯਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮਰੋਹਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਇਹ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਕਦੀ ਇਹ ਅੰਬਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਤਾਲਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ। ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਅਜਿਹੇ ਤਾਲਾਬ ਅਮਰਾਹ ਵੀ ਕਹਾਉਂਦੇ। ਫੇਰ ਜਿਵੇਂ ਅਮਰਾਹ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪਿਪਰਾਹ ਸੀ-ਪੂਰੀ ਪਾਲ ਉੱਤੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬੇਹੱਦ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦਰੱਖਤ। ਅਮਰਾਹ, ਪਿਪਰਾਹ ਵਿੱਚ ਪਾਲ ਉੱਤੇ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਥੱਲੇ ਲੱਗੇ ਦਰੱਖਤ ਚਾਹੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਹੋਣ, ਉਹ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਲਖਪੇੜਾ ਤਾਲ ਲੱਖਾਂ ਦਰੱਖਤਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਲੱਖ ਦਾ ਅਰਥ ਅਣਗਿਣਤ ਤੋਂ ਹੈ। ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਅਜਿਹੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਨੂੰ ਲੱਖਰਾਉਂ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਲੱਖਰਾਉਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਇੱਕ ਸੀ ਭੋਪਾਲ ਤਾਲ। ਇਸਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮਾਣ ਨੂੰ ਘੁਮੰਡ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਹਾਵਤ ਵਿੱਚ ਬੱਸ ਇਸੇ ਨੂੰ ਤਾਲ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ! ਤਾਲਾਂ 'ਚੋਂ ਤਾਲ ਤਾਂ ਬੱਸ ਭੋਪਾਲ ਤਾਲ ਬਾਕੀ ਸਭ ਤਲੱਈਆਂ! ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਾਲ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿਵਰਣ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। 11ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਇਹ ਤਾਲ 365 ਨਦੀਆਂ-ਨਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਕੇ 250 ਵਰਗਮੀਲ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਾਲਵਾ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਹੋਸ਼ੰਗਸ਼ਾਹ ਨੇ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸੁਰੱਖਿਆ ਜਾਂ ਫੌਜੀ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਤੋੜਿਆ, ਪਰ ਇਹ ਕੰਮ ਉਸ ਲਈ ਜੰਗ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਭੋਜ ਤਾਲ ਤੋੜਨ ਲਈ ਹੋਸ਼ੰਗਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਫੌਜ ਭੇਜਣੀ ਪਈ। ਇੰਨੀ

ਵੱਡੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਇਸਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਲੱਗੇ। ਫੇਰ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਤਾਲ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸਿਰਫ ਵਗਦਾ ਰਿਹਾ, ਵਗਦਾ ਰਿਹਾ, ਫੇਰ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਤਾਲ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਤਲ ਦਿਸਣ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਇਸਦੇ ਆਗਰ ਦੀ ਦਲਦਲ 30 ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਸੁੱਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬੇਹੱਦ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਕਣਕ ਉੱਗਦੀ ਹੈ।

ਚਲੋ ਵੱਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਛੱਡੀਏ, ਮੁੜੀਏ ਛੋਟੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਵੱਲ। ਘੱਟ ਡੂੰਘੇ, ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਤਾਲਾਬ ਚਿਖਲੀਆ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਨਾਂ ਚਿਖੜ ਭਾਵ ਚਿੱਕੜ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ ਡਾਬਰ ਵੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਉਸਦਾ ਬਚਿਆ ਰੂਪ ਡਬਰਾ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬਾਈ ਜਾਂ ਬਾਵ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਛੋਟੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਾਂ ਤਾਲਾਬ ਦੀ ਥਾਂ ਬੋੜੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਕੁਤਬ ਮੀਨਾਰ ਦੇ ਕੋਲ ਰਾਜ਼ੋਂ ਕੀ ਬਾਵ ਨਾਂ ਦੀ ਬੋੜੀ ਅੱਜ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਵਾਣ, ਹਿਰਦ, ਕਾਸਾਰ, ਤੜਾਗ, ਤਾਮਰਪਰਣੀ, ਤਾਲੀ, ਤੱਲ ਵੀ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਲ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੰਬੇ ਦੌਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਤੱਲਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋ ਕੇ ਡੁੱਬ ਚੁੱਕਿਆ ਜਲਾਸ਼ਯ ਨਾਂ ਹੁਣ ਸਰਕਾਰੀ-ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਸਿੰਜਾਈ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਫੇਰ ਉੱਭਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਾਂ ਜੇ ਸਮਾਜ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵੇਂ ਨਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ : ਪੁਰਨੈਹਾ ਭਾਵ ਕਾਫੀ ਪੁਰਾਣਾ ਤਾਲਾਬ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਤਾਲਾਬ ਨੌਤਾਲ, ਨਯਾ ਤਾਲ ਕਹਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ।

ਗੁਚਕੁਲਿਆ ਅਜਿਹੇ ਤਾਲਾਬ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਛੋਟਾ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਕੰਢੇ ਤੋਂ ਹੀ ਡੂੰਘਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਲਵਲ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਡੂੰਘੇ ਤਾਲਾਬ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਇਸਦੀ ਯਾਦ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਕੁਸਬੇ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਪਲਵਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਚੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਰੇਲਗੱਡੀਆਂ ਬਿਨਾਂ ਰੁਕੇ ਦੌੜਦੀਆਂ ਹਨ।

ਖਦੁਅਨ ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਬੇਹੱਦ ਸਾਫ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੀਣ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਨਖੱਤੀ ਤਾਲਾਬ ਸਿਰਫ ਨਿਸਤਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੇਂਡਯਾ ਤਾਲ ਅਤੇ ਖੁਰ ਤਾਲ ਨਿਸਤਾਰੀ, ਦਿਸ਼ਾ ਮੈਦਾਨ (ਜੰਗਲ ਪਾਣੀ) ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਿਆਉਣ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਣੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਾ ਫਾਲਤੂ ਪਾਣੀ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ, ਦੂਜੇ ਦਾ ਤੀਜੇ ਵਿੱਚ.....। ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਘੱਟ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਆਂਧਰਾ ਦੇ ਰਾਇਲਸੀਮਾ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਐਸਤ ਠੀਕ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਬੁੰਦੇਲਖੰਡ ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਗੋਆ ਅਤੇ ਕੋਂਕਣ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਨਾਂ ਸਾਂਕਲ ਜਾਂ ਸਾਂਖਲ ਤਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਦਸ਼ਫਲਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ।

ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੀ ਇਹ ਲੜੀ ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਸ ਤਾਲਾਬਾਂ ਤੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੜੀ ਦੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਤਾਲਾਬ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਛੋਟਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਛਿਪੀਲਾਈ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਪਹਿਲੇ ਤਾਲ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਤਲਾਈ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿਹੜਾ ਤਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ ਅਤੇ ਸੋਹਣਾ ਵੀ, ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਸਗੁਰੀ ਤਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਮਗਰਮੱਛ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਵੱਡੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋਵੇ ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਲਈ ਚਿਤਾਵਨੀ ਵਜੋਂ ਮਗਰਾਤਾਲ, ਨਕਯਾ ਜਾਂ ਨਕਰਾ ਤਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਨਕਰਾ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਨਕਰ ਭਾਵ ਮਗਰ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਥਾਂ ਗਧਾ ਤਾਲ ਵੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਗਰਮੱਛਾਂ ਵਾਂਗ ਗਧੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਗਧਾ ਬੋਝ ਢੋਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਗਧਾ ਮੋਟੀ ਰੱਸੀ ਜਿੰਨਾ ਬੋਝ ਚੁੱਕ ਲਵੇ, ਉਸਦੀ ਰੱਸੀ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਬਰਾਬਰ ਡੂੰਘਾ ਤਾਲ ਗਧਾ ਤਾਲਾਬ ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਕੋਈ ਹਾਦਸਾ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਵੀ ਤਾਲਾਬ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ ਮਿਟਾ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਮਾਰਾ ਤਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਦੁਰਘਟਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਮਾਰਾ ਤਾਲਾਬ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਨਦੀਆ ਤਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਤਾਲ ਆਪਣੇ ਆਗੌਰ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਨਦੀ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰਦੇ ਸਨ। ਨਦੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਪਾਤਾਲੀ ਸਰੋਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਤਾਲ ਨੂੰ ਭੂਤੋੜ ਤਾਲ (ਧਰਤੀ ਤੋੜ) ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਤਾਲਾਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੱਧਰ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉੱਤਰੀ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਤਾਲਾਬ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਨਵੇਂ ਵੀ ਬਣਾਏ ਗਏ।

ਰੱਖ-ਰਖਾਅ ਦੇ ਚੰਗੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਤਾਲਾਬ ਸਮਾਜ ਲਈ ਗ਼ੈਰ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਨੂੰ ਹਾਤੀ ਤਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਾਤੀ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਹਤ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣਾ। ‘ਹਤ ਤੇਰੇ ਕੀ’ ਵਰਗੇ ਚਾਲੂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ‘ਹਤ ਤੇਰੀ

ਕਿਸਮਤ ਦੀ' ਭਾਵ ਤੂੰ 'ਬੇ-ਭਾਗ ਹੋ ਜਾਵੇਂ' ਜਿਹੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹਾਤੀ ਤਾਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤਾਲਾਬਾਂ ਲਈ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਨਵਾਂ ਨਾਂ ਹੈ। ਪਰ ਹਾਥੀ ਤਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੱਗ ਨਾਂ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਤਾਲਾਬ ਜਿਸਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਹਾਥੀ ਜਿੰਨੀ ਹੋਵੇ।

ਫੇਰ ਹਾਤੀ ਤਾਲ ਵੱਲ ਮੁੜੀਏ। ਇਹ ਨਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਲੰਮਾ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕਰ ਕੇ, ਥੱਕਿਆ-ਹਾਰਿਆ ਦਿੱਸਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ, ਸਿੱਧੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਤਾਜ਼ੇ ਨਾਂ ਨਿੱਕਲ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਫੁੱਟਾ ਤਾਲ, ਫੁਟੇਰਾ ਤਾਲ ਵੀ ਕਈ ਥਾਈਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜਿਸ ਨਦੀ ਉੱਤੇ ਕਦੀ ਜਨਵਾਸਾ ਬਣ ਗਿਆ, ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਬਾਰਾਤਾਂ ਰੁਕ ਗਈਆਂ, ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਬਾਰਾਤੀ ਤਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਮਿਥਿਲਾ (ਬਿਹਾਰ) ਦਾ ਦੁਲਹਾ ਤਾਲ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਾਲ ਹੈ। ਮਿਥਿਲਾ ਸੀਤਾ ਜੀ ਦਾ ਪੇਕਾ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਅੱਜ ਵੀ ਸਵੰਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫ਼ਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਇੰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਵਰ ਦੀ ਚੋਣ ਕੰਨਿਆ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕੰਨਿਆ ਵਾਲੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੁਲਹਾ ਤਾਲ ਉੱਤੇ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਿਥਾਂ ਨੂੰ ਮੁੰਡੇ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਮੁੰਡੇ ਲੈ ਕੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਕੁੜੀ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਵਰ ਲੱਭ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਛੱਤੀਸਗੜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਤਾਲ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਦੁਲਹਰਾ ਤਾਲ ਹੈ।

ਕਈ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲੰਮੀਆਂ-ਲੰਮੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਾਲਾਬਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ

ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਅਜੀਬੋ-ਗ਼ਰੀਬ ਨਾਂ ਹੈ, 'ਹਾ-ਹਾ ਪੰਚਕੁਮਾਰੀ ਤਾਲ'। ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਮੁੰਗੇਰ ਦੇ ਕੋਲ ਇਹ ਤਾਲਾਬ ਇੱਕ ਉੱਚੇ ਪਹਾੜ ਦੇ ਥੱਲੇ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਹੈ, ਉਸਦੀਆਂ ਪੰਜ ਕੁੜੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਉੱਚੇ ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਤਾਲਾਬ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਕੇ ਜਾਨ ਗੁਆ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਦੇ ਸੋਗ ਵਿੱਚ ਤਾਲਾਬ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਂ ਵੀ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਹਾ-ਹਾ ਪੰਚਕੁਮਾਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਯਾਦ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਲੱਖੀਸਰਾਏ ਖੇਤਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕਦੀ 365 ਤਾਲ ਇੱਕੋ ਝਟਕੇ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਸਨ। ਕਹਾਣੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਰਾਣੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਹਰ ਦਿਨ

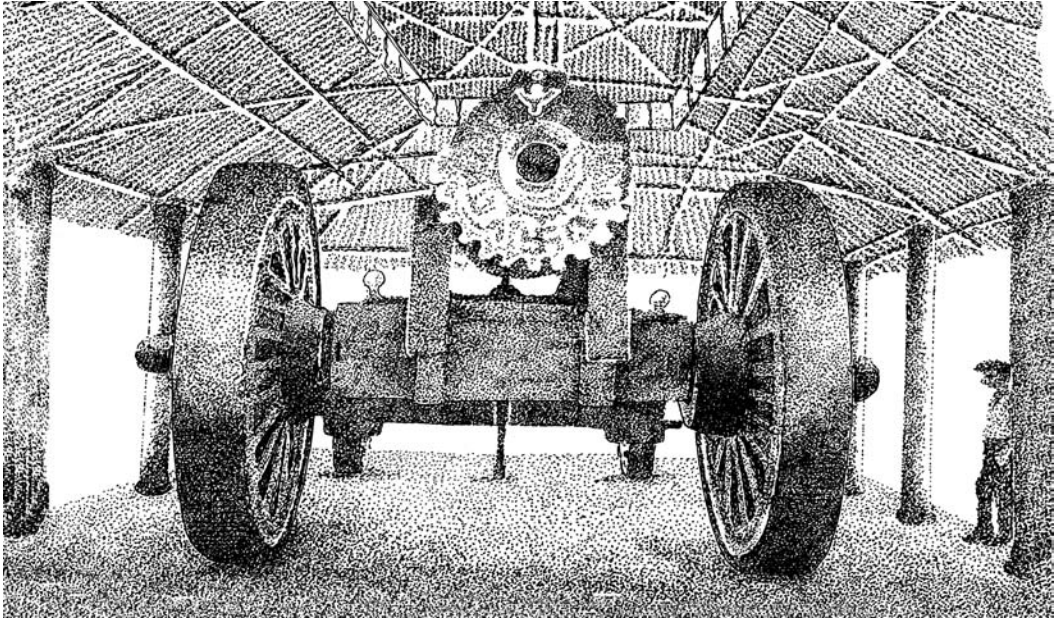
**ਰੱਖ-ਰਖਾਅ ਦੇ ਚੰਗੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਤਾਲਾਬ
ਸਮਾਜ ਲਈ ਗੈਰ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ
ਤਾਲਾਬਾਂ ਨੂੰ ਹਾਤੀ ਤਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਾਤੀ
ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਹਤ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ,
ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣਾ। 'ਹਤ ਤੇਰੇ ਕੀ'
ਜਿਹੇ ਚਾਲੂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ 'ਹਤ
ਤੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਦੀ' ਭਾਵ ਤੂੰ 'ਬੇ-ਭਾਗ ਹੋ ਜਾਵੇਂ'
ਜਿਹੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ।**

ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਤਾਲਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਅਜੀਬ ਆਦਤ ਨੇ ਪੂਰੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਤਾਲਾਬਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਕੋਈ ਸੌ ਤਾਲਾਬ ਤਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਉੱਥੇ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਾਲਾਬਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੱਧਰ ਬੇਹੱਦ ਉੱਚਾ ਹੈ।

ਪੋਖਰ ਸ਼ਬਦ ਅਕਸਰ ਛੋਟੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬਰਸਾਨੇ (ਮਥੁਰਾ) ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਤਾਲਾਬ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ। ਰਾਧਾ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਹਲਦੀ ਧੋਣ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਪੋਖਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਾਂ ਪੈ ਗਿਆ ਪੀਲੀ ਪੋਖਰ। ਰੰਗ ਤੋਂ ਸਵਾਦ ਵੱਲ ਚੱਲੀਏ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਮਹਾੜ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਾਲਾਬ ਦਾ ਪਾਣੀ ਇੰਨਾ ਸੁਆਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਚਵਦਾਰ ਤਾਲ ਭਾਵ ਜ਼ਾਇਕੇਦਾਰ ਤਾਲਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਾਲਾਬ ਉੱਤੇ ਕੁੱਝ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸੰਨ 1927 ਵਿੱਚ ਚਵਦਾਰ ਤਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਭੀਮਰਾਓ ਅੰਬੇਦਕਰ ਨੇ ਅਛੂਤਾਂ ਲਈ ਅੰਦੋਲਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਜੀਬੋ-ਗਰੀਬ ਤਾਲਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਆਬੂ-ਪਰਬਤ (ਰਾਜਸਥਾਨ) ਦੇ ਕੋਲ ਨਖੀ ਸਰੋਵਰ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਹੁੰਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਣ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਤਾਲਾਬ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਹਟਦੇ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਤਾਲਾਬ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ?

ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਵਿੱਚ ਸਹਿਸਤਰ ਤਾਲ ਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੈਂਕੜੇ ਤਾਲਾਬ ਹਨ। ਹਿਮਾਲਾ ਦਾ ਇਹ ਇਲਾਕਾ 10 ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ 13 ਹਜ਼ਾਰ ਫੁੱਟ ਦੀ ਉਚਾਈ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਦਾ ਲੈਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਹਿਮ ਰੂਪ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਜਮਾਉਣ ਦੀ। ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਕੋਈ ਆਬਾਦੀ ਨਹੀਂ। ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਦਾ ਪਿੰਡ 5 ਹਜ਼ਾਰ ਫੁੱਟ ਥੱਲੇ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਦੇ ਲੋਕ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਹਿਸਤਰ ਤਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ਬਣਾਏ ਸਨ।

ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਕੋਲ ਬਣਿਆ ਗੋਲਾ ਤਾਲ ਬੇਹੱਦ ਅਜੀਬ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਸਚਿੱਤਰ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਗੋਲ ਹੈ, ਸਿਰਫ਼ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਗੋਲ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਤੋਪ ਦੇ ਗੋਲੇ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਜੈਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ ਆਮੇਰ। ਜੈਗੜ੍ਹ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨੇ ਜੈਬਾਣ ਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਤੋਪ ਬਣਵਾਈ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਮਾਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਗੋਲਾ 20 ਮੀਲ ਤੱਕ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਤੋਪ ਜੈਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਬਣੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮਾਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪਰਖਣ ਲਈ ਇਸੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਇੱਕ ਬੁਰਜ ਤੋਂ ਇੱਕ ਗੋਲਾ ਸੁੱਟਿਆ ਗਿਆ। ਗੋਲਾ ਡਿੱਗਿਆ 20 ਮੀਲ ਦੂਰ ਚਾਕਸੂ ਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ।

ਧਮਾਕਾ ਇੰਨਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਚੌੜਾ ਅਤੇ ਡੂੰਘਾ ਟੋਆ ਪੁੱਟਿਆ ਗਿਆ। ਅਗਲੀ ਬਰਸਾਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਭਰਿਆ ਫੇਰ ਇਹ ਕਦੇ ਸੁੱਕਿਆ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੈਬਾਣ ਤੋਪ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਗੋਲਾ ਤਾਲ। ਜੈਬਾਣ ਤੋਪ ਫੇਰ ਕਦੀ ਚੱਲੀ ਨਹੀਂ। ਧਮਾਕੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਦੁਬਾਰਾ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁੱਰਅਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਗੋਲਾ ਤਾਲ ਅੱਜ ਵੀ ਭਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਚਾਕਸੂ ਕੁਸਬੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਣੂ ਬੰਬ ਜਾਂ ਅਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਸੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਪੋਖਰਨ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਵਿਸਫੋਟ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਕੋਈ ਗੋਲਾ ਤਾਲਾਬ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ। ਬਣਦਾ ਤਾਂ ਵਿਕਿਰਣਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪੁੱਜਦਾ।

ਕਦੀ-ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ-ਕੋਈ ਇੱਕ ਤਾਲਾਬ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਛਾ ਜਾਂਦਾ, ਉਦੋਂ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਝੂਮਰ ਤਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਝੂਮਰ ਸਿਰ ਦੇ ਇੱਕ ਗਹਿਣੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਝੂਮਰ ਤਾਲ ਉਸ ਖੇਤਰ ਦਾ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਆਪਾਂ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਬੇਟੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੂਮਰੀ ਤਲੈਯਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਝੂਮਰੀ ਤਲੈਯਾ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਵਿਧ ਭਾਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਘਰ-ਘਰ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ, ਤਾਲ-ਤਲੈਯਾਂ ਦੀ ਇਹ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਇਸੇ ਜੈਬਾਣ ਨੇ
ਦਾਰਿਆ ਸੀ ਗੋਲਾ
ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਣਿਆ
ਗੋਲਾਤਾਲ

ਮਿ੍ਰਗ-ਤ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ਝੁਠਲਾਉਂਦੇ ਤਾਲਾਬ

ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਹ ਮੱਥਾ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਮਿ੍ਰਗ-ਤ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ਨਾਲ ਘਿਰ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਖੇਤਰ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁੱਕਾ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਗਰਮ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸਾਲ ਭਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ 3 ਇੰਚ ਤੋਂ 12 ਇੰਚ ਤੱਕ ਮੀਂਹ ਵਰੁਦਾ ਹੈ। ਜੈਸਲਮੇਰ, ਬਾੜਮੇਰ ਅਤੇ ਬੀਕਾਨੇਰ ਵਿੱਚ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਪੂਰਾ ਸਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਇੰਨਾ ਹੀ ਮੀਂਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਵੀ ਇੱਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਮਕਦਾ ਹੈ। ਗਰਮੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਰਮੀ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਇੱਥੇ ਹੀ ਪਰਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਤਾਪਮਾਨ 50 ਡਿਗਰੀ ਤੱਕ ਨਾ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਮਾਰੂ ਖੇਤਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਆਦਰ ਘਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੂਮੀ ਹੇਠਲਾ ਪਾਣੀ ਵੀ ਇੱਥੇ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਡੂੰਘਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਰਾਪ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਖੇਡ ਵਾਂਗ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਬੇਹੱਦ ਕੁਸ਼ਲ ਖਿਡਾਰੀ ਵਾਂਗ ਸਜਧਜ ਕੇ ਇਸ ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਉਂ ਮਿ੍ਰਗ-ਤ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਤਪਦੇ ਇਸ ਮਾਰੂਥਲ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇੱਕ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਦੇ ਸਮੇਂ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਤੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ-ਬਾਤਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਾਣੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਹਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸਨੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮਿ੍ਰਗ-ਤ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ਨੂੰ ਝੁਠਲਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ।

ਜਿੱਥੇ ਤਾਲਾਬ ਨਹੀਂ, ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ, ਉੱਥੇ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ। ਤਾਲਾਬ ਦਾ ਕੰਮ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਫੇਰ ਉਸਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵਸੇਗਾ। ਮਾਰੂਥਲ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ

ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਉੱਥੇ ਬਣੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਬੀਕਾਨੇਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਬੀਕਾਨੇਰ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿੱਚ 64, ਕੋਲਾਯਤ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿੱਚ 20 ਅਤੇ ਨੋਖਾ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ 123 ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨਾਂ 'ਸਰ' ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਇੱਕ ਤਹਿਸੀਲ ਲੂਣਕਰਣਸਰ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਬਦ 'ਸਰ' ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਬਾਕੀ 45 ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸਰ' ਉੱਤੇ ਹੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਜੇਕਰ 'ਸਰ' ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਲਾਬ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ। ਦੋ-ਚਾਰ ਅਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ 'ਸਰ' ਹੈ, ਪਰ ਉੱਥੇ ਸਰੋਵਰ ਨਹੀਂ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸਰੋਵਰ ਬਣ ਜਾਵੇ, ਅਜਿਹੀ ਇੱਛਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਮਕਰਣ ਸਮੇਂ ਸਭ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ, ਬੇਟੀ ਦਾ ਨਾਂ ਪਾਰਵਤੀ ਆਦਿ ਰੱਖਦੇ ਸਮੇਂ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਤਾਲਾਬ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਉੱਥੇ ਨੇੜਲੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦੇ ਵੇਖਣ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨੇ ਹੀ ਮਾਰੂਥਲ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ 11 ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਜੈਸਲਮੇਰ, ਬਾੜਮੇਰ, ਜੋਧਪੁਰ, ਪਾਲੀ, ਬੀਕਾਨੇਰ, ਚੂੜੂ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੰਗਾ ਨਗਰ, ਝੁੰਝੁੰਨੂ, ਜਾਲੋਰ ਅਤੇ ਸੀਕਰ ਵਿੱਚ ਮਾਰੂਥਲ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੈਸਲਮੇਰ, ਬਾੜਮੇਰ, ਬੀਕਾਨੇਰ ਵਿੱਚ ਮਾਰੂਥਲ ਦੇ ਤੀਬਰ ਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਰਮੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਰੇਤ ਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਹਨੇਰੀਆਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਖੰਭ ਲਾ ਕੇ ਉੱਡਣ ਵਾਲੇ ਰੇਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਟਿੱਬੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਘਾਟ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਮਾਰੂਥਲ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ

ਪਾਣੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਹਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸਨੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਗ-ਤ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ਨੂੰ ਝੁਠਲਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ।

ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਨੂੰ ਵੀ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਰੂਭੂਮੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਮ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਇੰਨਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਬੇਕਦਰੀ ਦੇ ਇਸ ਤਾਜ਼ੇ ਲੰਮੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

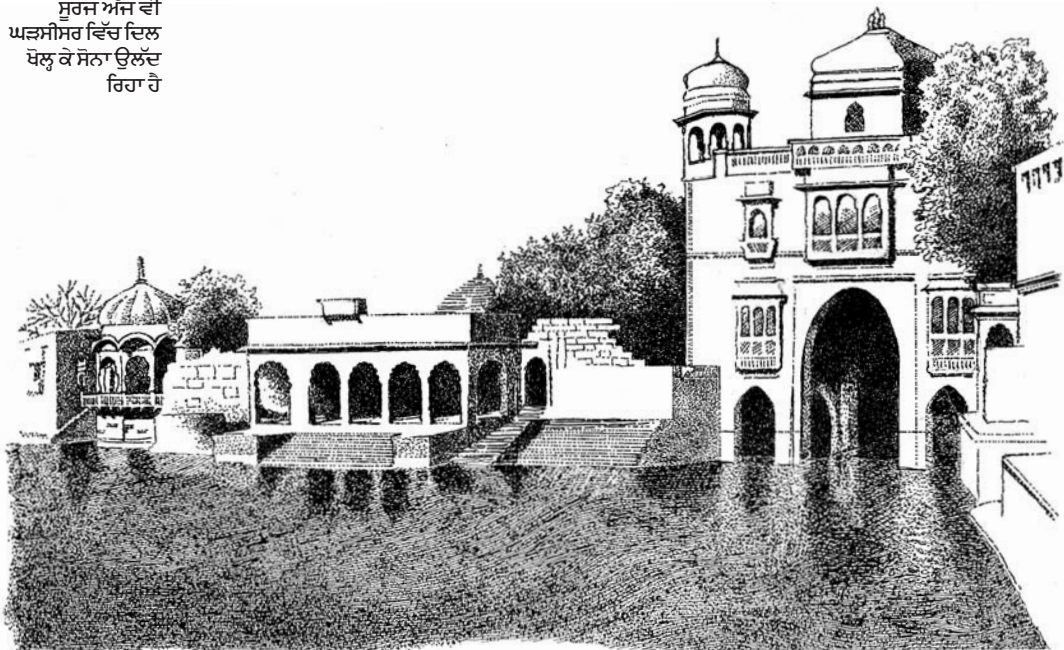
ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਵਿੱਚ ਜੈਸਲਮੇਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬੇਹੱਦ ਡਰਾਉਣਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਵੀ ਬਾਰਾਮਾਸੀ ਨਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਹੇਠਲਾ ਪਾਣੀ 125 ਤੋਂ 240 ਫੁੱਟ ਅਤੇ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ 400 ਫੁੱਟ ਥੱਲੇ ਹੈ। ਮੀਂਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਕੇਵਲ 16.4

ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ। ਪਿਛਲੇ 70 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਲ ਦੇ 365 ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ 355 ਦਿਨ ਸੁੱਕੇ ਗਿਣੇ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਵ 120 ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਰੁੱਤ ਇੱਥੇ ਆਪਣਾ ਜਲਵਾ ਸਿਰਫ਼ 10 ਦਿਨ ਹੀ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਉਂਝ ਇਹ ਸਾਰਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਕੁੱਝ ਨਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਮਰੂਭੂਮੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ 10 ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਵਿੱਚ ਕਰੋੜਾਂ ਬੂੰਦਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਘਰ-ਘਰ, ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੱਕ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਪੱਸਿਆ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ :

ਜੈਸਲਮੇਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਅੱਜ 515 ਪਿੰਡ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 50 ਪਿੰਡ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਉੱਜੜ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਆਬਾਦ ਹਨ 462। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹਰੇਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਪੀਣ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਹੈ। ਉੱਜੜ ਚੁੱਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੱਕ ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕ੍ਰਾਇਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੇ 99.78 ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਲਾਬ, ਖੂਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਲਕੇ, ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਜਿਹੇ ਨਵੇਂ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਘੱਟ ਹੀ ਹਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ 1.73 ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਸਰਹੱਦੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸਾਰੇ 515 ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਿਜਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਬਿਜਲੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਡੀਜ਼ਲ ਨਾਲ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਤੇਲ ਕਾਫ਼ੀ ਦੂਰੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਕਦੇ ਨਾ ਕਦੇ ਤਾਂ

ਸੂਰਜ ਅੱਜ ਵੀ
ਘੜਸੀਸਰ ਵਿੱਚ ਦਿਲ
ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸੋਨਾ ਉਲੱਦ
ਰਿਹਾ ਹੈ

ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੱਧਰ ਘਟੇਗਾ ਹੀ। ਉਸਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਫਿਲਹਾਲ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ।

ਇੱਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਦੱਸ ਦੇਈਏ ਕਿ ਔਕੜਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ 99.78 ਫੀ ਸਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦਮ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਇਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖੀਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਸਿਰਫ 19 ਫੀ ਸਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜੋੜ ਸਕੀ ਹੈ। ਡਾਕ ਦੀ ਸਹੂਲਤ 30 ਫੀ ਸਦੀ, ਡਾਕਟਰੀ ਸਹੂਲਤ ਸਿਰਫ 9 ਫੀ ਸਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਸਕੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਥੋੜੀ ਬਿਹਤਰ 50 ਫੀ ਸਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਤੱਕ ਹੈ। ਫੇਰ ਪਾਣੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੀਏ—515 ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ 675 ਖੂਹ ਅਤੇ ਤਾਲਾਬ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 294 ਹੈ।

ਜਿਸਨੂੰ ਨਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਮੰਨਿਆ, ਉੱਥੇ ਬਿਲਕੁਲ ਬਾਰਡਰ ਦੇ ਕੋਲ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਹਿਲਾਂ ਆਸੂਤਾਲ, ਭਾਵ ਆਸ ਦਾ ਤਾਲ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਤਾਪਮਾਨ 50 ਡਿਗਰੀ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸਿਤਲਾਈ ਭਾਵ ਸ਼ੀਤਲ ਤਲਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਬੱਦਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧੋਖਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਬਦਰਾਸਰ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਮਰੂਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦਾ ਸੰਕਟ ਨਹੀਂ। ਸੰਕਟ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨੇ ਉਸ ਕਸ਼ਟ ਦਾ ਰੋਣਾ ਨਹੀਂ ਰੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸਰਲ, ਕੁੱਝ ਕੁ ਆਸਾਨ ਬਣਾ ਲੈਣ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਆਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਢਾਲ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਹਰ ਬੂੰਦ ਬਚਾਈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵੀ ਬੜੀ ਕਿਫ਼ਾਇਤ ਅਤੇ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ।

ਜੋੜ ਅਤੇ ਕਿਫ਼ਾਇਤ ਦੇ ਇਸ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਖੇਤਰ ਵੀਰਾਨ, ਡਰਾਉਣਾ ਅਤੇ ਬੇਜਾਨ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗਾ। ਪਰ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਜਦੋਂ ਘੜਸੀਸਰ ਵਿਖੇ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਮਾਰੂਥਲ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਉੱਤੇ ਹੈ।

ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਟੂਰਿਜ਼ਮ ਦੇ ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਜਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਜੈਸਲਮੇਰ ਹੈ, ਲਗਭਗ ਓਨਾ ਹੀ ਵੱਡਾ ਤਾਲਾਬ ਘੜਸੀਸਰ ਹੈ। ਕਾਗਜ਼ ਵਾਂਗ ਮਰੂਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਲਾ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਬਗ਼ੈਰ ਘੜਸੀਸਰ ਤੋਂ ਜੈਸਲਮੇਰ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ। ਲਗਭਗ 800 ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਰੀਬ 700 ਸਾਲ ਘੜਸੀਸਰ ਦੀ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਬੂੰਦ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਰੇਤ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਟਿੱਬਾ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਕੋਲ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਟਿੱਬਾ ਨਹੀਂ, ਘੜਸੀਸਰ ਦੀ ਉੱਚੀ, ਪੂਰੀ ਲੰਮੀ ਚੌੜੀ ਪਾਲ ਹੈ। ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧੀਏ ਤਾਂ ਦੋ ਬੁਰਜ ਅਤੇ ਪੱਥਰ 'ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਨੱਕਾਸ਼ੀ ਵਾਲੇ

ਪੰਜ ਝਰੋਖੇ ਅਤੇ ਦੋ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਪੋਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਸਿਰ ਚੁੱਕੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣਗੇ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਹਾਂ, ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਝਲਕਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਮਣੇ ਜਿਹੜਾ ਨੀਲਾ ਆਕਾਸ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਕਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨੀਲਾ ਪਾਣੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਖੱਬੇ-ਸੱਜੇ ਪੱਕੇ ਘਾਟ, ਮੰਦਰ, ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਅਨੇਕਾਂ ਖੰਭਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜੇ ਵਰਾਂਡੇ, ਕਮਰੇ ਅਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਰ ਕੀ-ਕੀ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਛਿਣ ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਕੇ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਮੁੱਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿਸ ਰਹੇ ਸੁੰਦਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉੱਤੇ ਟਿੱਕਦੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਪੁਤਲੀਆਂ ਘੁੰਮ-ਘੁੰਮ ਕੇ ਉਸ ਅਜੀਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਮਾਪ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉੱਝ ਅੱਖਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਪ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀਆਂ। ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਲੰਮੇ ਤੇ ਇੱਕ ਮੀਲ ਚੌੜੇ ਇਸ ਤਾਲਾਬ ਦਾ ਘੇਰਾ 120 ਵਰਗ ਮੀਲ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਮਹਾਰਾਵਲ ਘੜਸੀ ਨੇ ਵਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ 1391 ਵਿੱਚ ਭਾਵ 1335 ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਰਾਜੇ ਤਾਂ ਤਾਲਾਬ ਬਣਵਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਘੜਸੀ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਖੁਦ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਵਲ ਰੋਜ਼ ਉੱਚੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਇੱਥੇ ਪੁਟਾਈ-ਭਰਾਈ ਆਦਿ ਹਰੇਕ ਕੰਮ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਖੁਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉੱਝ ਤਾਂ ਉਹ ਦੌਰ ਜੈਸਲਮੇਰ ਰਾਜ ਲਈ ਭਾਰੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ। ਭਾਟੀ ਵੰਸ਼ ਗੱਦੀ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖੋਹ ਲਈ ਹਮਲੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਾਮਾ ਆਪਣੇ ਭਾਣਜੇ ਉੱਤੇ ਘਾਤ ਲਾ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਭਰਾ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ 'ਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਘੋਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦੀ ਆਪਸੀ ਲੜਾਈ ਤਾਂ ਸੀ ਹੀ ਉੱਧਰ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੇਸ਼ੀ-ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਤੋਂ ਘਿਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਰਦ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਜਾਮ ਪੀ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਜੌਹਰ ਦੀ ਜਵਾਲਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਵਾਹ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ।

ਅਜਿਹੇ ਸੁਲਘਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਖੁਦ ਘੜਸੀ ਨੇ ਗਠੌੜਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਜੈਸਲਮੇਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਘੜਸੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਰ-ਜਿੱਤ, ਉਭਾਰ-ਉਤਾਰ, ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ, ਸਮਰ ਸਾਗਰ ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ।

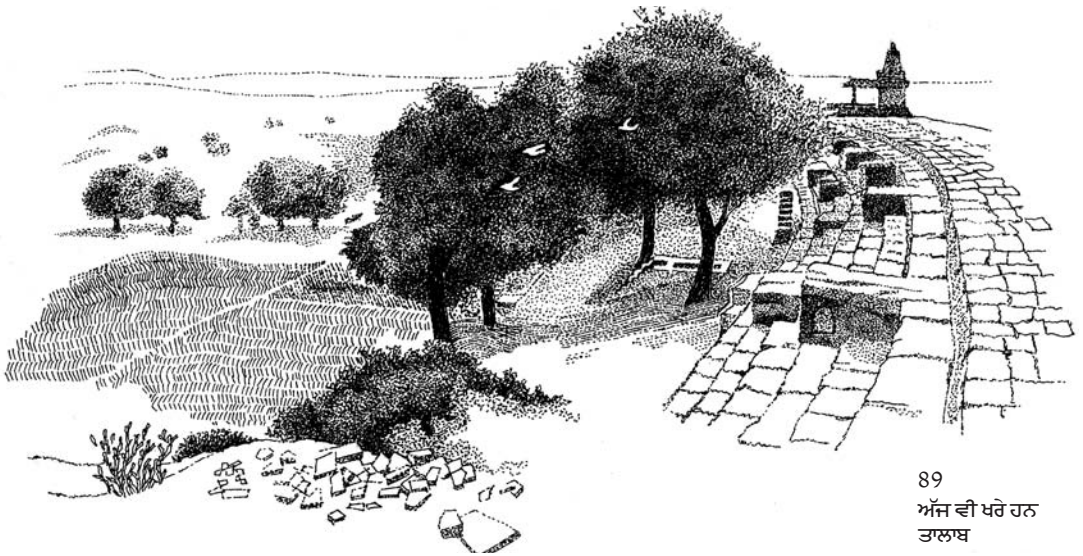
ਉਦੋਂ ਵੀ ਇਹ ਸਾਗਰ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਘੜਸੀ ਵਿੱਚ ਬੇਹੱਦ ਧੀਰਜ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਅਥਾਹ ਸਾਧਨ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕ੍ਰੀਮਤ ਵੀ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਾਲ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ, ਮਹਾਰਾਵਲ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਾਜ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਲੇਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਾਲ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਘੜਸੀ ਉੱਤੇ ਬੜਾ

ਘਾਤਕ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ। ਰਾਜੇ ਦੀ ਚਿਤਾ ਉੱਤੇ ਰਾਣੀ ਦਾ ਸਤੀ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਚਲਣ ਸੀ, ਪਰ ਰਾਣੀ ਵਿਮਲਾ ਸਤੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਰਾਜੇ ਦਾ ਸੁਫਨਾ ਰਾਣੀ ਨੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ।

ਰੇਤ ਦੇ ਇਸ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਦੋ ਰੰਗ ਹਨ। ਨੀਲਾ ਰੰਗ ਹੈ ਪਾਣੀ ਦਾ ਅਤੇ ਪੀਲਾ ਰੰਗ ਹੈ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਮੀਲ ਦੇ ਤਾਲਾਬ ਦੀ ਕੋਈ ਅੱਧੀ ਗੋਲਾਈ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਮੰਦਰ, ਘਾਟ, ਬੁਰਜ ਅਤੇ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਦਾ। ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵਾਰ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਹੀ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗਿਆ ਦਿਸਦਾ। ਉੱਗਦੇ-ਡੁੱਬਦੇ ਸਮੇਂ ਸੂਰਜ ਘੜਸੀਸਰ ਵਿੱਚ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪਿਘਲਿਆ ਸੋਨਾ ਢੇਰੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਘੜਸੀਸਰ ਵਿੱਚ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਨਾ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਤਾਲਾਬ ਰਾਜੇ ਦਾ ਸੀ, ਪਰਜਾ ਉਸਨੂੰ ਸਜਾਉਂਦੀ-ਸੁਆਰਦੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਮੰਦਰ, ਘਾਟ ਅਤੇ ਜਲ-ਮਹਿਲ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਜਿਸਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੁੱਝ ਸੁੱਝਿਆ ਉਸਨੇ ਘੜਸੀਸਰ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਘੜਸੀਸਰ ਰਾਜਾ-ਪਰਜਾ ਦੀ ਜੁਗਲਬੰਦੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਸੁਰੀਲਾ ਗੀਤ ਬਣ ਗਿਆ।

ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਘਾਟ ਉੱਤੇ ਸਕੂਲ ਵੀ ਬਣੇ। ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਾਲ ਉੱਤੇ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਰਸੋਈਆਂ ਅਤੇ ਕਮਰੇ ਸਨ। ਦਰਬਾਰ, ਕਚਹਿਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਅਟਕਦਾ, ਉਹ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਇੱਥੇ ਡੇਰਾ ਲਾ ਲੈਂਦੇ। ਨੀਲਕੰਠ ਅਤੇ ਗਿਰਧਾਰੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਬਣੇ। ਯੱਗਸ਼ਾਲਾ ਬਣੀ। ਜਮਾਲਸ਼ਾਹ ਪੀਰ ਦੀ ਚੌਕੀ ਬਣੀ। ਸਭ ਇੱਕੋ ਘਾਟ ਉੱਤੇ। ਕੰਮ-ਧੰਦੇ ਕਾਰਨ ਮਰੂਭੂਮੀ

ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਫਿਰ
ਅੰਨ ਨਾਲ ਭਰਦਾ ਹੈ
ਜੈਤਸਰ

ਛੱਡ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਜਾ ਵਸੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਮਨ ਘੜਸੀਸਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਜੱਬਲਪੁਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ ਸੇਠ ਗੋਬਿੰਦਦਾਸ ਦੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਪਰਤ ਕੇ ਪਠਸਾਲ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਮੰਦਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।

ਪਾਣੀ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਭਰ ਵਿੱਚ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਂਝ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਇੱਥੋਂ ਪਾਣੀ ਭਰਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਆਬਣ-ਸਵੇਰ ਸੈਂਕੜੇ ਪਣਿਹਾਰਨਾਂ ਦਾ ਇੱਥੇ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਟੂਟੀ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1919 ਵਿੱਚ ਘੜਸੀਸਰ ਉੱਤੇ ਲਿਖੀ ਉਮੈਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹੇਤਾ ਦੀ ਇੱਕ ਗਜ਼ਲ ਅਜਿਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਦੋਂ ਦੀ ਕਜਲੀ-ਤੀਜ ਦੇ ਮੇਲੇ ਉੱਤੇ ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸਜ-ਯਜ ਕੇ ਘੜਸੀਸਰ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਸਿਰਫ਼ ਨੀਲੇ ਅਤੇ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਇਸ ਤਾਲਾਬ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੰਗ ਖਿੱਲਰ ਜਾਂਦੇ।

ਘੜਸੀਸਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਇੱਕ ਤਰਫ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੋਕ ਘੜਸੀਸਰ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਘੜਸੀਸਰ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਸ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੂਰ ਸਿੰਧ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਟੀਲੋਂ ਨਾਂ ਦੀ ਗਣਿਕਾ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਕੁੱਝ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਰ ਲਏ ਸਨ।

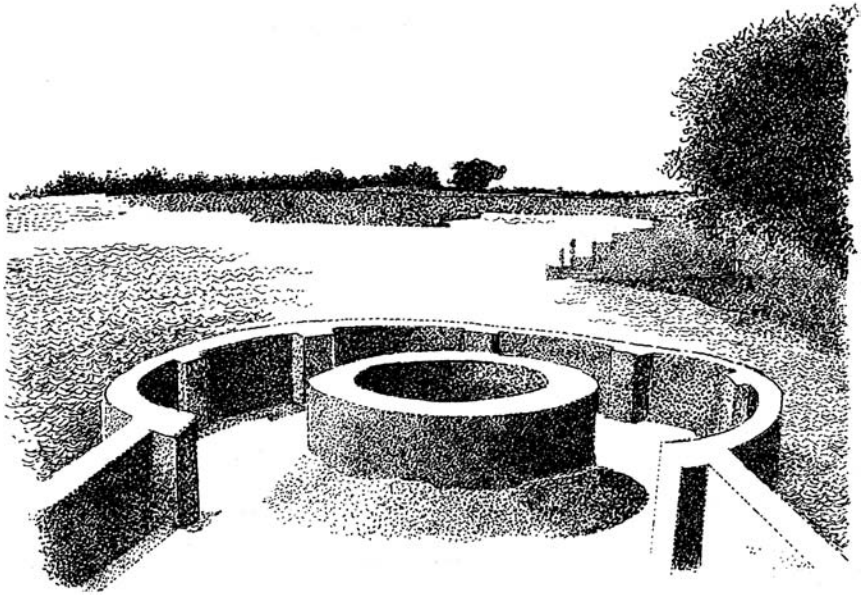
ਤਾਲਾਬ ਉੱਤੇ ਮੰਦਰ, ਘਾਟ-ਪਾਟ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸੀ। ਠਾਠ-ਬਾਠ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਟੀਲੋਂ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇੰਨੇ ਸੋਹਣੇ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਇੱਕ ਸੋਹਣਾ ਜਿਹਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਟੀਲੋਂ ਨੇ ਘੜਸੀਸਰ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਤੇ 'ਪੋਲ' ਭਾਵ ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬਣਵਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪੱਥਰ ਉੱਤੇ ਬਾਰੀਕ ਨੱਕ਼ਾਸ਼ੀ ਵਾਲੇ ਸੁੰਦਰ ਝਰੋਖਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹਾਲੇ ਬਣ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਕੰਨ ਭਰੇ ਕਿ, 'ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਗਣਿਕਾ ਦੇ ਬਣਾਏ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਤਾਲਾਬ ਉੱਤੇ ਜਾਓਗੇ।' ਬੱਸ ਕਲੇਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਉੱਧਰ ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦਾ ਕੰਮ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਰਾਜੇ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਡੇਰਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਟੀਲੋਂ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਖ਼ਬਰ ਲੱਗ ਗਈ। ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਟੀਲੋਂ ਨੇ ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਮੰਦਰ ਬਣਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਸੇ ਸੁੰਦਰ ਪੋਲ ਰਾਹੀਂ ਤਾਲਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬੜੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਟੀਲੋਂ ਦਾ ਨਾਂ ਯਾਦ ਰੱਖੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਟੀਲੋਂ ਦੇ ਪੋਲ ਦੇ ਠੀਕ ਸਾਹਮਣੇ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਰਕੋਟੇਨੁਮਾ ਇੱਕ ਗੋਲ ਬੁਰਜ ਹੈ। ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਬਗ਼ੀਚੇ ਵਗ਼ੈਰਾ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਗੋਲ ਬੁਰਜ ਵਿੱਚ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਗ਼ੀਚੀ ਬਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਮੌਜ-ਮੇਲੇ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਗੋਲ ਪਰਕੋਟਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਤਾਲਾਬ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਫੌਜ ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਦੇਸੀ-ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨਾਲ

ਘਿਰਿਆ ਰਾਜ ਪੂਰੀ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਤਾਲਾਬ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਵੀ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਮਾਰੂਥਲ ਵਿੱਚ ਬੇਸ਼ੱਕ ਘੱਟ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਦਾ ਹੋਵੇ, ਘੜਸੀਸਰ ਦਾ ਆਗੌਰ (ਘੇਰਾ) ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਵੱਡਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਬੂੰਦ ਨੂੰ ਸਮੇਟ ਕੇ ਤਾਲਾਬ ਨੂੰ ਨੱਕੋ-ਨੱਕੋ ਭਰੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਤਾਲਾਬ ਦੀ ਰਾਖੀ ਫੌਜ ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਨੇਸ਼ਟਾ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਨੇਸ਼ਟਾ (ਨਿਕਾਸੀ) ਚਲਦਾ ਅਤੇ ਇੰਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਾਲਾਬ ਨੂੰ ਤੋੜ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਫ਼ਾਲਤੂ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਉਂਝ ਇਹ 'ਬਹਾਨਾ' ਵੀ ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਬੂੰਦ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਕੇ ਘੜਸੀਸਰ ਭਰਨਾ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਉਸਦੇ ਫ਼ਾਲਤੂ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ, ਜਲਰਾਸ਼ੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਨੇਸ਼ਟਾ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਪਾਣੀ ਅੱਗੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਤਾਲਾਬ ਵਿੱਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਨੇਸ਼ਟਾ ਫੇਰ ਵੀ ਨਾ ਰੁਕਦਾ ਤਾਂ ਫੇਰ ਉਸ ਤੋਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਤਾਲਾਬ ਭਰ ਜਾਂਦਾ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਛੇਤੀ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ ਪਰ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਪੂਰੇ ਨੌਂ ਤਾਲਾਬਾਂ ਤੱਕ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਨੌਂਤਾਲ, ਗੋਬਿੰਦਸਾਗਰ, ਜੋਸ਼ੀਸਰ, ਗੁਲਾਬਸਰ, ਭਾਟੀਆਸਰ, ਸੂਦਾਸਰ, ਮੋਹਤਾਸਰ, ਰਤਨਸਰ ਅਤੇ ਕਿਸਨਘਾਟ। ਇੱਥੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਵੀ ਪਾਣੀ ਬਚਦਾ ਤਾਂ ਕਿਸਨਘਾਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੂੰ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਖੂਹਨੁਮਾ ਕੁੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਭਰ ਕੇ ਰੱਖ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਬੂੰਦ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਫ਼ਿਕਰੇ ਘੜਸੀਸਰ ਤੋਂ ਕਿਸਨਘਾਟ ਤੱਕ ਦੇ ਸੱਤ ਮੀਲ ਲੰਮੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਠੀਕ ਅਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਘੜਸੀਸਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਇੱਕ ਤਰਫ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੋਕ ਘੜਸੀਸਰ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਘੜਸੀਸਰ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਸ ਜਾਂਦਾ। ਦੂਰ ਸਿੰਧ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਟੀਲੋਂ ਨਾਂ ਦੀ ਗਣਿਕਾ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਕੁੱਝ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਰ ਲਏ ਸਨ।

ਅੱਜ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਜੈਸਲਮੇਰ ਦਾ ਰਾਜ ਹੈ, ਉਹ ਘੜਸੀਸਰ ਦਾ ਹੀ ਅਰਥ ਭੁੱਲ ਗਏ ਹਨ, ਨੇਸ਼ਟਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਂ ਭਲਾ ਕਿੱਦਾਂ ਰਹੇਗੀ! ਘੜਸੀਸਰ ਦੇ ਆਗੌਰ ਵਿੱਚ ਹਵਾਈ ਫੌਜ ਦਾ ਅੱਡਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਗੌਰ ਦੇ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਪਾਣੀ ਹੁਣ ਤਾਲਾਬ ਵੱਲ ਨਾ ਜਾ ਕੇ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਵਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੇਸ਼ਟਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨੌਂ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਬੜੀ ਬੇਤਰਤੀਬੀ ਨਾਲ ਵਧਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮਕਾਨ, ਨਵੀਆਂ ਹਾਊਸਿੰਗ ਕਾਲੋਨੀਆਂ, ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਪਾਣੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇੰਦਰਾ

ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬਣਦੇ
ਨੇ ਖੂਹ

ਨਹਿਰ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕਾਲੋਨੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।

ਘਾਟ, ਪਠਸਾਲ, ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ, ਰਸੋਈ, ਵਰਾਂਡੇ, ਮੰਦਿਰ ਠੀਕ ਦੇਖਭਾਲ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਟੁੱਟ ਚੱਲੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਸ਼ਹਿਰ ਉਹ ਲਹਾਸ ਖੇਡ ਵੀ ਨਹੀਂ ਖੇਡਦਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ-ਪਰਜਾ ਮਿਲਕੇ ਘੜਸੀਸਰ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਦੇ ਬੁਰਜ ਦੇ ਪੱਥਰ ਵੀ ਢਹਿ ਗਏ ਹਨ।

ਫੇਰ ਵੀ 667 ਵਰ੍ਹੇ ਪੁਰਾਣਾ ਘੜਸੀਸਰ ਮਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਪੇੜੇ ਸਹਿ ਸਕਣ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਰੇਤੇ ਦੀਆਂ ਹਨੇਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੀ, ਵਧੀਆ ਦੇਖਭਾਲ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਦੀ ਬੇਕਦਰੀ ਦੀਆਂ ਹਨੇਰੀਆਂ ਵੀ ਚੱਲਣਗੀਆਂ। ਪਰ ਇਸ ਹਨੇਰੀ ਨੂੰ ਘੜਸੀਸਰ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਅੱਜ ਵੀ ਬੇਹੱਦ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਸਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਤਾਲਾਬ ਉੱਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਫ਼ੌਜੀ ਟੁਕੜੀ ਬੇਸ਼ੱਕ ਅੱਜ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਰਾ ਅੱਜ ਵੀ ਹੈ।

ਪਹਿਲੀ ਕਿਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੰਦਿਰ ਦੀਆਂ ਘੰਟੀਆਂ ਵੱਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਲੋਕ ਘਾਟਾਂ ਉੱਤੇ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਇੱਥੇ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਬੈਠੇ ਘੜਸੀਸਰ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਰਾਵਣਹੱਥਾ (ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੰਗੀ) ਵਜਾਉਂਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਪਣਿਹਾਰਣਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਘਾਟਾਂ ਉੱਤੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਾਣੀ ਉੱਠ-ਗੱਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਟੈਂਕਰ ਗੱਡੀਆਂ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਘੜਸੀਸਰ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਲਈ ਡੀਜ਼ਲ ਪੰਪ ਵੀ ਲੱਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਘੜਸੀਸਰ ਅੱਜ ਵੀ ਪਾਣੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਅੱਜ ਵੀ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ-ਭੁੱਬਦਿਆਂ ਘੜਸੀਸਰ ਵਿੱਚ ਰੀਝ ਨਾਲ ਸੋਨਾ ਉਲੱਦ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਘੜਸੀਸਰ ਮਾਣਕ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਾਲਾਬ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣਾ ਬੇਹੱਦ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਜੈਸਲਮੇਰ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਸੌ-ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਲਾਬ ਬਣਦੇ ਰਹੇ, ਇੱਕ ਤੋਂ ਇੱਕ ਮਾਣਕ ਨਾਲ ਮੋਤੀ ਵੀ ਜੁੜਦੇ ਗਏ।

ਘੜਸੀਸਰ ਤੋਂ ਕੋਈ 175 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਬਣਿਆ ਜੈਤਸਰ। ਇਹ ਸੀ ਤਾਂ ਬੰਦ ਤਾਲਾਬ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਬਗੀਚੇ ਕਾਰਨ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ 'ਬੜਾ ਬਾਗ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਪੱਥਰ ਦੇ ਬੰਨ੍ਹ ਨੇ ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਰੋਕ ਲਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਜੈਤਸਰ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸਿੰਜਿਆ ਬੜਾ ਬਾਗ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ ਬੰਨ੍ਹ ਦੀ ਕੰਧ। ਪਰ ਇਹ ਕੰਧ ਨਹੀਂ, ਚੰਗੀ-ਖਾਸੀ ਚੌੜੀ ਸੜਕ ਲਗਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਘਾਟ ਪਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਪਹਾੜੀ ਤੱਕ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੰਧ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਬਣੀ ਸਿੰਜਾਈ ਨਾਲੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਰਾਮ ਨਾਲ। ਰਾਮ ਨਾਲ ਨਹਿਰ, ਬੰਨ੍ਹ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਪੌੜੀਨੁਮਾ ਹੈ। ਜੈਤਸਰ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੱਧਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਘੱਟ, ਨਹਿਰ ਦਾ ਪੌੜੀਨੁਮਾ ਢਾਂਚਾ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਬਾਗ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਉਤਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੜੇ ਬਾਗ 'ਚ ਪੁੱਜਣ ਉੱਤੇ

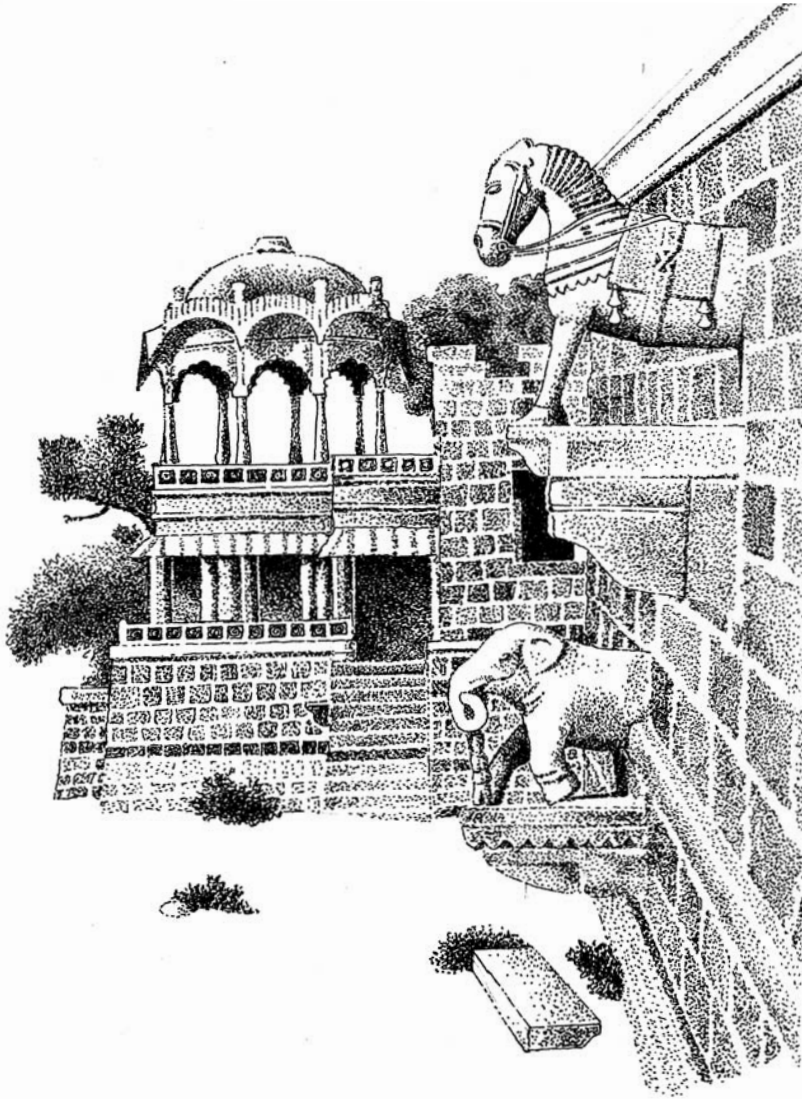
**ਫੇਰ ਵੀ 667 ਵਰ੍ਹੇ ਪੁਰਾਣਾ ਘੜਸੀਸਰ ਮਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ।
ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਥਪੇੜੇ ਸਹਿ ਸਕਣ ਦੀ
ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਰੇਤੇ ਦੀਆਂ ਹਨੇਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ
ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੀ ਵਧੀਆ ਦੇਖਭਾਲ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ
ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਦੀ ਬੇਕਦਰੀ
ਦੀਆਂ ਹਨੇਰੀਆਂ ਵੀ ਚੱਲਣਗੀਆਂ।**

ਰਾਮ ਨਾਲ ਰਾਮ ਨਾਮ ਵਾਂਗ ਕਣ-ਕਣ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਹਿਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕੋਣੇ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਖੂਹ ਵੀ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਸੁੱਕ ਜਾਵੇ, ਨਹਿਰ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਿਸਣ ਨਾਲ ਭਰੇ ਖੂਹ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਬੰਨ੍ਹ ਦੇ ਉਸ ਪਾਰ ਆਗਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸੁੱਕਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਣਕ ਬੀਜ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਬੰਨ੍ਹ ਦੀ ਕੰਧ ਦੇ ਦੋਹੇਂ ਪਾਸੇ ਬੱਸ ਹਰਾ ਹੀ ਹਰਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ।

ਹਰਾ ਬਾਗ ਸੱਚਮੁੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਅੰਬਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਅਰਜੁਨ ਦਾ ਦਰੱਖਤ ਵੀ ਵੱਡੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਵੱਡੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਟਕਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਵਾ ਚੱਲੇ, ਪੱਤੀਆਂ ਹਿੱਲਣ ਤਾਂ ਮੌਕਾ ਪਾ ਕੇ ਕਿਰਨਾਂ ਛਣ-ਛਣ ਕਰਦੀਆਂ ਥੱਲੇ ਟਪਕਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੰਨ੍ਹ ਦੇ ਉਸ ਪਾਰ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਅਣਗਿਣਤ ਸੁੰਦਰ ਛਤਰੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

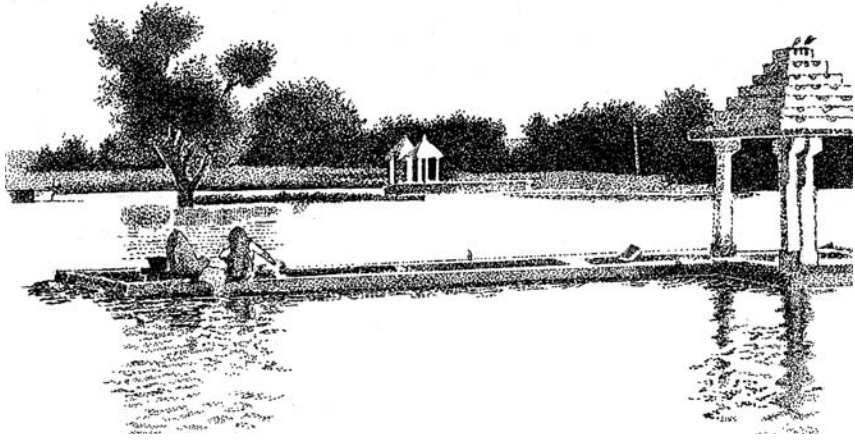
ਅਮਰ ਸਾਗਰ ਘੜਸੀਸਰ ਤੋਂ 325 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਬਣਿਆ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਰ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਮੀਂਹ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਤਾਂ ਖੈਰ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਹੋਵੇਗਾ ਹੀ, ਪਰ ਅਮਰ ਸਾਗਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਪਯੋਗੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਤਾਲਾਬ ਬਣਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਅਮਰ ਹੈ। ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਜੋੜ-ਜੋੜ ਕੇ ਕਿੰਨਾ ਅਦਭੁਤ ਤਾਲਾਬ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਮਰ ਸਾਗਰ ਇਸਦੀ ਬੇਜੋੜ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਤਾਲਾਬ ਦੀ ਚੌੜਾਈ ਦਾ ਇੱਕ ਸਿਰਾ ਸਿੱਧੀ ਖੜ੍ਹੀ ਉੱਚੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੰਧ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਪੌੜੀਆਂ ਝਰੋਖਿਆਂ ਅਤੇ ਬੁਰਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਥੱਲੇ ਤਾਲਾਬ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕੰਧ ਦੇ ਬੜੇ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਸਪਾਟ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀ ਉਚਾਈ ਉੱਤੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਹਾਥੀ ਘੋੜੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਸੁੰਦਰ ਸਜੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੱਧਰ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਮਰ ਸਾਗਰ ਦਾ ਆਗੌਰ ਇੰਨਾ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਾਲ ਭਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਗਰਮੀ ਆਉਣ ਤੱਕ ਤਾਲਾਬ ਸੁੱਕਣ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੇ ਲੋਕ ਇੰਨੇ ਸੁੰਦਰ ਤਾਲਾਬ ਨੂੰ ਉਸ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਭੁੱਲ ਜਾਣ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿਲਪ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਨਵੇਂ ਪੰਨੇ ਜੁੜ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਤਾਲਾਬ ਦੇ ਤਲ ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਸੁੰਦਰ ਕੁੰਡ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਬੇਰੀ ਭਾਵ ਬੌੜੀ। ਕੁੰਡ ਨੂੰ ਬੇਰੀ ਜਾਂ ਬੋੜੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਨੂੰ ਪਗਬਾਵ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਗਬਾਵ ਸ਼ਬਦ ਪਗਵਾਹ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਵਾਹ ਜਾਂ ਬਾਯ ਜਾਂ ਬੌੜੀ। ਪਗਬਾਵ ਭਾਵ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਤੱਕ ਪਗ-ਪਗ ਪੈਦਲ ਹੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਤਾਲਾਬ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਰਿਸਾਅ ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਾਫ਼ ਛਣੇ ਹੋਏ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਬੇਰੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੇਰੀਆਂ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਗਰਮੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਪਾਣੀ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ਅਮਰ ਸਾਗਰ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਹੀਂ ਖੋਹ ਸਕਦਾ। ਸਾਰੀਆਂ ਬੇਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸੁੰਦਰ ਚਬੂਤਰੇ, ਖੂਬਸੂਰਤ ਖੰਭੇ, ਛਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਥੱਲੇ ਉੱਤਰਨ ਲਈ ਬੇਹੱਦ ਕਲਾਤਮਕ ਪੌੜੀਆਂ। ਗਰਮੀ ਵਿੱਚ, ਵਿਸਾਖ ਵਿੱਚ

ਵੀ ਮੇਲਾ ਭਰਦਾ ਹੈ, ਬਰਸਾਤ ਵਿੱਚ, ਅਤੇ ਭਾਦੋਂ ਵਿੱਚ ਵੀ। ਸੁੱਕੇ ਅਮਰ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬੇਰੀਆਂ ਕਿਸੇ ਮਹਿਲ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਾਲਾਬ ਵਿੱਚ ਛਤਰੀਦਾਰ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਤੈਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਜੈਸਲਮੇਰ ਮਾਰੂਥਲ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਰਾਜ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਤਿਜਾਰਤ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਡੰਕਾ ਵੱਜਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਮੰਦੇ ਦਾ ਦੌਰ ਵੀ ਆਇਆ, ਪਰ ਜੈਸਲਮੇਰ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਤਾਲਾਬ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਮੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ। ਗਜਰੂਪ

ਅਮਰ ਸਾਗਰ ਦੀਆਂ
'ਤੋਰਦੀਆਂ' ਬੋਰੀਆਂ

ਸਾਗਰ, ਮੂਲ ਸਾਗਰ, ਗੰਗਾ ਸਾਗਰ, ਗੁਲਾਬ ਸਾਗਰ ਅਤੇ ਈਸਰਲਾਲ ਜੀ ਦਾ ਤਾਲਾਬ ਇੱਕ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇੱਕ ਸੋਹਣੇ ਤਾਲਾਬ ਬਣਦੇ ਤੁਰੇ ਗਏ। ਇਹ ਲੜੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੱਕ ਟੁੱਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਲੜੀ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਜੇ, ਰਾਵਲ, ਮਹਾਰਾਵਲਾਂ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਹ ਅੰਗ ਵੀ, ਤਾਲਾਬਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਅੱਜ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਰੇਖਾ ਹੇਠ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ।

ਮੇਘਾ ਡੰਗਰ ਚਰਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਿੱਸਾ 500 ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਡੰਗਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਘਾ ਮੂੰਹ ਹਨੇਰੇ ਨਿੱਕਲ ਜਾਂਦਾ। ਕੋਹਾਂ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਸਪਾਟ ਰੇਗਿਸਤਾਨ। ਮੇਘਾ ਦਿਨ ਭਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਸੁਰਾਹੀ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਹ ਪਰਤਦਾ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਸੁਰਾਹੀ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਪਾਣੀ ਬਚ ਗਿਆ। ਮੇਘੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਸੁੱਝਿਆ, ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਟੋਆ ਪੁੱਟਿਆ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੁਰਾਹੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਅੱਕ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਢਕ ਦਿੱਤਾ। ਚਰਵਾਹੇ ਦਾ ਕੰਮ ਅੱਜ ਇੱਥੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੱਲ੍ਹ ਉੱਥੇ। ਮੇਘਾ ਦੇ ਦਿਨ ਉੱਧਰ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਉੱਥੇ ਅਪੜਿਆ ਤਾਂ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਅੱਕ ਦੇ ਪੱਤੇ ਚੁੱਕੇ ਤਾਂ ਟੋਏ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਟੋਏ ਵਿੱਚੋਂ ਠੰਢੀ ਹਵਾ ਜ਼ਰੂਰ ਆਈ। ਮੇਘੇ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅਚਾਨਕ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ 'ਭਾਫ਼'। ਉਸਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜੇ ਇੱਥੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸਿੱਲ੍ਹ ਬਚ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫੇਰ ਇੱਥੇ ਤਾਲਾਬ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ।

ਮੇਘੇ ਨੇ 'ਕੱਲਿਆਂ ਹੀ ਤਾਲਾਬ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਉਹ ਰੋਜ਼ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕਹੀ-ਤਸਲਾ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਹ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ। ਗਊਆਂ ਵੀ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਚਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਭੀਮ ਜਿਹੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਸਦੇ ਵਿੱਚ, ਪਰ ਭੀਮ ਜਿਹਾ ਸੰਕਲਪ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਉਸ ਕੋਲ। ਦੋ ਸਾਲ ਤੱਕ 'ਕੱਲਾ ਹੀ